

ZAGREB U RATU, OTPORU, STVARALAŠTVU I PAMĆENJU

Vodič po Zagrebu u Drugom
svjetskom ratu

Impressum

Izdavač

Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću

Za izdavača

Vesna Teršelič

Autorice

Tena Banjeglav, Kristina Dilica, Alice Straniero

Urednica

Vesna Teršelič

Lektura

Đino Đivanović

Korektura

Nikola Mokrović

Grafičko oblikovanje

Alice Straniero

Prvo izdanje

***Documenta*, Zagreb, 2021.**

www.documenta.hr

Publikacija je pripremljena uz podršku Veleposlanstva SAD-a u Hrvatskoj

Zagreb u ratu, otporu, stvaralaštvu i pamćenju

Vodič po Zagrebu
u Drugom svjetskom ratu

Sadržaj

1. Predgovor	8
2. Pojmovnik	11
3. Povijesni uvod	19
3.1 Kraljevina Jugoslavija u Drugom svjetskom ratu	19
3.2 Osnivanje Nezavisne Države Hrvatske	20
3.3 Zagreb u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj	23
3.4 Progon i prisilno iseljavanje zagrebačkih Srba	25
3.5 Progoni i deportacije zagrebačkih Židova	29
3.6 Progon Roma	34
3.7 Otpor i progon Zagrepčana i Zagrepčanki koji su se suprotstavili teroru	35
3.8 Organiziranje narodnooslobodilačkog pokreta	39
3.9 Temelji državne suverenosti	41
3.10 Pobjeda i obračun s neprijateljima	43

4. Lokacije	44
4.1 Ustaški zatvori	44
• Zatvor u Petrinjskoj	44
• Zatvor u Amruševoj	45
• Zatvor u Savskoj	46
• Zatvor na Trgu žrtava fašizma	49
• Zatvor Ustaškog redarstva	50
• Zatvor na Ksaveru	52
• Sjedište Ustaške nadzorne službe (UNS)	53
4.2 Logori i mjesta deportacije	54
• Zagrebački zbor	54
• Logor na Zavrtnici	56
• Logor Kerestinec	57
• Zgrada gimnazije u Križanićevoj	59
• Glavni kolodvor	60
• Zapadni kolodvor	62
• Barake iz kojih su ljudi odvođeni na prisilni rad	63
4.3 Mjesta masovnog pogubljenja - strijeljanja i vješanja	64
• Dotrščina	64
• Rakov potok	67
• Vojni sud i zatvor	67
• Park Prosinačkih žrtava	68

4.4 Institucije okupatorskih sila u Zagrebu	69
• Njemačke nacističke institucije	69
• Talijanske fašističke institucije	70
4.5 Lokacije velikih akcija otpora	71
• Botanički vrt	71
• Glavna pošta	74
• Veliki sokolski stadion u Maksimiru	75
• Stadion Maksimir	76
4.6 Lokacije drugih ilegalnih aktivnosti	78
• Velika ilegalna tiskara	78
• Ilegalna radio stanica	79
• Konzumna zadruga željezničara	81
• Prostor Trešnjevačke kazališne omladine	81
4.7 Prihvatilišta za djecu dovedenu iz logora	83
• Zavod za gluhoonijeme	83
• Sabiralište Josipovac	84
• Jeronimska dvorana	85
• Privatni posjed	85
4.8 Vjerski objekti u NDH	86
• Zagrebačka sinagoga	86

• Džamija	87
4.9 Zgrade i mjesta u vlasništvu Židovske općine Zagreb	90
• Zgrada Židovske općine	90
• Zgrada Židovske bogoštovne općine Zagreb	91
• Druga zgrada Židovske općine	92
• Starački dom Lavoslav Schwartz	92
4.10 Groblja i masovne grobnice	94
• Mirogoj	94
• Masovne grobnice iz Drugog svjetskog rata	96
4.11 Lokacije represije i pamćenja	97
4.12 Ostale lokacije	98
• Ustaško povjereništvo	98
• Radio Zagreb	99
• Psihijatrijska bolnica u Vrapču	99
• Vila Rebar	100
• Tunel Grič	100
• Trafika sestara Baković	101
• Kuća Lee Deutsch	103

5. Zapisi o ratu i poraću	105
5.1 Vjekoslav Afrić	105
5.2 Božena Begović	106
5.3 Diana Budisavljević	109
5.4 August Cesarec	111
5.5 Ivan Dončević	114
5.6 Josip Horvat	115
5.7 Joža Horvat	117
5.8 Ilija Jakovljević	119
5.9 Ina Jun Broda	121
5.10 Marija Jurić Zagorka	122
5.11 Ivan Goran Kovačić	126
5.12 Miroslav Krleža	128
5.13 Anđelka Martić	130
5.14 Vladimir Nazor	132
5.15 Slava Ogrizović	133
5.16 Vesna Parun	135
5.17 Viktor Rosenzweig	136
5.18 Ivan Šibl	138
6. Bibliografija	140

1. PREDGOVOR

Pred vama je vodič po Zagrebu kojim želimo olakšati upoznavanje nekih ključnih mjesta stradanja i otpora u Drugom svjetskom ratu. Sažeti opisi povezuju povijesna istraživanja, odabrane ulomke iz književnih djela, dnevnika i osobnih sjećanja. U trenutku kad polako odlazi generacija koja je preživjela vrijeme najgorog terora u povijesti grada nastojali smo stvoriti što više prostora za riječi i zapise svjedoka vremena i protagoniste povijesnih događanja.

Razvoj ove publikacije podržalo je Veleposlanstvo Sjedinjenih Američkih Država u Republici Hrvatskoj, u sklopu programa "Osporavana povijest: novi pristupi obrazovanju o holokaustu".

Documenta se pitanjem prezentacije ključnih događaja 20. stoljeća bavi od svog osnivanja, tražeći najbolje načine približavanja prošlosti novim generacijama. Neki dosadašnji poduhvati uključuju obilazak mjesta sjećanja, počevši od 2010. i dokumentarnog filma *Documenta Memoriae* – Zagreb, redateljice Dijane Mladenović dostupnog online na **ovoj poveznici**.

U sagledavanju mjesta sjećanja i otkrivanju novih mogućnosti komemoriranja žrtava, posebno nas je poticao Saša Šimpraga, autor koncepta Virtualnog muzeja Dotrščina, s kojim od 2012. sudjelujemo u organiziranju godišnjih memorijalnih intervencija dostupnim na poveznici **www.dotrscina.hr**. Paralelno s događanjima u prostoru parka, u javnom prostoru Trga bana Jelačića u rujnu 2012. mogao se razgledati prvi postav Virtualnog muzeja Dotrščina na temu Pisci i publicisti ubijeni na Dotrščini čija je autorica bila Nataša Mataušić, muzejska savjetnica Hrvatskog povijesnog muzeja.

Zahvalne smo na poticaju i mogućnosti razmjene i suradnje s Antifašističkom ligom Republike Hrvatske, Građanskim odborom za ljudska prava, Javnom ustanovom Spomen područje Jasenovac, kustosicama Hrvatskog povijesnog muzeja, Koordinacijom židovskih općina Republike Hrvatske, Savezom antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske te Srpskim narodnim vijećem bez kojih u vrijeme prijepora o naslijeđu Drugog svjetskog rata ne bi mogli razvijati nove obrazovne sadržaje. Želimo istaknuti da je u prošlosti rad vezan uz razvijanje kulture pamćenja na događaje iz Drugog svjetskog rata i pripremu informativno-obrazovnih sadržaja, također ugrađen u pripremu ovog vodiča, podržala Zaklada EVZ (Pamćenje, odgovornost i budućnost), Međunarodni savez za sjećanje na Holokaust (IHRA), Europska unija kroz program Europsko sjećanje, Grad Zagreb, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske i Ministarstvo vanjskih poslova Kraljevine Nizozemske.

Vodič počinje povijesnim pregledom i sažetim informacijama o odabranim lokacijama koje možete posjetiti u vašim istraživanjima grada. Kroz uključivanje izbora pjesama, ulomaka iz romana, te autobiografskih i dnevničkih zapisa željeli smo potaknuti na upoznavanje opusa autora i autorica koji su stvarali u tijeku i nakon Drugog svjetskog rata. U pripremi smo posebno vodili računa o potrebama nastavnika i nastavnica, učenika i učenica osnovnih i srednjih škola, kao i osobama koje rade s mladima.

Pošto je primarna svrha ovog vodiča informiranje i obrazovanje bile bi nam vrlo dragocjene povratne informacije i prijedlozi za njegovo unaprjeđenje. Autorice vodiča Tena Banjeglav, Kristina Dilica i Alice Straniero vaše će povratne informacije uzeti u obzir u pripremi dopunjenog izdanja u kojem ćemo predložiti dodatne obilaske Zagreba.

Vodič za sada objavljujemo samo kao digitalnu publikaciju u nadi da će neko od budućih izdanja doživjeti i tiskanu verziju te prijevod na engleski jezik kako bi ga mogli koristiti i posjetitelji/ce iz inozemstva.

O zadnjim danima prije proglašenja ustaške Nezavisne državne Hrvatske novinar i urednik Josip Horvat zabilježio je u svoj dnevnik razmjenu prognoza u redakciji:

- Dolazi najgore: Pavelić!

Čini mi se nevjerojatno.

- Ne, dolaze Nijemci, okupacija – odvlačam.

Oboje smo imali pravo.

Mada nas od tog prijelomnog trenutka dijeli gotovo osam desetljeća još uvijek živimo u sjeni neprerađenog naslijeđa Drugog svjetskog rata. Ovaj je vodič popudbina za sve koji žele posjetiti povijesna mjesta i u obilascima grada ponovo promisliti o mjestima otpora i stradanja, (ne)zaboravu žrtava holokausta i genocida nad Srbima i Romima, kao i teroru čije su žrtve bili Hrvati i svi drugi akteri otpora u Zagrebu. Tragovi nasilja koje su svim ratnim i poslijeratnim naraštajima utisnuli nacisti, fašisti, ustaše i drugi kolaboracionisti još nisu nestali. Zato iznova tražimo načine humanizacije odnosa prema svima stradalima.

Vesna Teršelič

2. POJMOVNIK

- **Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ)**

Predstavničko vijeće (od osnutka na I. zasjedanju u Bihaću u studenom 1942.) i privremeno glavno političko tijelo koje je okupljalo sudionike Narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji. Od 1943. i II. zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu postaje vrhovno zakonodavno i političko tijelo Jugoslavije. Uključivao je predstavnike svih naroda Jugoslavije, bez obzira na narodnost, vjeru i političku pripadnost. Mada su u AVNOJ-u predstavljene različite sastavnice Narodnooslobodilačkog pokreta u njemu je dominantan utjecaj imala Komunistička partija Jugoslavije. U kolovozu 1945. proširen je i preimenovan u Privremenu narodnu skupštinu, čime je zapravo prestao postojati. Više informacija dostupno je na web stranicama Muzeja II. zasjedanja AVNOJ-a za koji je dio o Hrvatskoj pripremila kustosica Hrvatskog povijesnog muzeja Nataša Mataušić na poveznici: <https://www.muzejavnoj.ba/virtuelna-tura/sala/hrvatska-1>

- **Deportacije**

Označavaju prisilno preseljenje, premještanje, prijevoz i deložaciju pojedinaca ili stanovništva. U ovom kontekstu, označavaju prisilno uhićivanje i odvođenje određenih društvenih i etničkih skupina u logore. U NDH su temeljem rasnih zakona uhićivani i deportirani Srbi, Romi i Židovi. Uhićivani su, zatvarani, a nakon „istrage“ deportirani i svi oni koje su okupatori i ustaše smatrali neprijateljima.

- **Domobranske postrojbe**

Domobranci su bili redovna vojska NDH koja se trebala boriti protiv svih neprijatelja države i režima. Dijelila se na kopnenu vojsku, mornaricu i zračne snage.

- **Gestapo**

Njemačka nacistička tajna policija, koja je od nastanka Trećeg Reicha (1933.) pa do njegovog sloma u svibnju 1945. djelovala na teritoriju Njemačke i u svim okupiranim zemljama. Na čelu joj je bio Heinrich Himmler te je organizacija zapamćena po strašnoj brutalnosti i zločinima.

- **Gospićki sustav logora**

Obuhvaćao je logor u Gospiću, koji se nalazio u gradskoj zgradi zatvora, logor Jadovno, koji se nalazio na Velebitu u blizini Gospića te logor Slana i Metajna na Pagu. Prvi zatvorenici iz logora Danica, ali i iz drugih tranzitnih logora, najčešće su prvo dovoženi u Gospić, gdje su boravili neko vrijeme, a zatim su odvoženi u Jadovno, gdje su ubijani. To je bio prvi logor smrti u NDH, iz kojeg gotovo nitko nije preživio. Logor Slana djelovao je od lipnja do kolovoza 1941., kada je zatvoren na zahtjev talijanskih vlasti koje su zauzele Pag. U to kratko vrijeme, u logoru je ubijen veliki broj Židova i Srba. U isto vrijeme, osnovan je i ženski logor u obližnjem mjestu Metajna. Preživjeli logoraši iz ta dva logora biti će prvi logoraši Jasenovca, gdje su prevezeni nakon zatvaranja logora na Pagu.

- **Hrvatska pravoslavna crkva**

Osnovana je 6. lipnja 1942. odlukom ustaških vlasti. Naime, njemačka nacistička i talijanska fašistička upravakritizirale su ustaše zbog strašne represije prema Srbima, kao i zbog prisilnog iseljavanja Srba te njihovog pokrštavanja. Također, u to vrijeme četnici postaju saveznici fašističke talijanske vojske, a samim tim i ustaša, te je bilo važno poboljšati odnose sa Srbima. S tim ciljem, osnovana je Hrvatska pravoslavna crkva te imenovan partijarh, a formirano je i nekoliko mitropolija, od kojih je glavna bila u Zagrebu. S propašću NDH, Hrvatska pravoslavna crkva je ukinuta i nikada više nije obnovljena.

- **Ilegalni pokret**

Pokret otpora protiv ustaške vlasti i okupatora, koji se odvijao na prostoru cijele bivše Jugoslavije. Kako je Obznanom 1920. Komunistička Partija Jugoslavije (KPJ) zabranjena, svi njezini članovi su od tog trenutka djelovali ilegalno te otuda naziv pokretu. Nakon okupacije jugoslavenskih teritorija od strane zemalja Trojnog pakta i uspostave NDH, ilegalni pokret jača i pridružuju mu se brojni građani, od kojih je tek manji dio bio u članstvu Komunističke partije. Većina njih bili su simpatizeri KPJ ili su samo željeli pomoći u borbi protiv okupatora. Oni su se sami nazivali ilegalcima, a pokret ilegalnim, pa ćemo zbog toga i mi koristiti taj naziv u ovom vodiču.

- **Jasenovački sustav logora**

Najveći sustav logora na teritoriju NDH, koji je djelovao od listopada 1941. do 22. travnja 1945., kada je došlo do proboja logoraša. Sastojao se od logora Ciglana III (mjesto gdje se danas nalazi Memorijalni centar i muzej), logora u Staroj Gradišci, logora u Donjoj Gradini (danas na teritoriju BiH, s desne strane rijeke Save), logora u Uštici, u kojem su uglavnom zatvarani Romi te još nekoliko manjih mjesta. Bio je pod vlašću ustaša i zapamćen je po njihovoj brutalnosti prema logorašima, koje su ubijali na vrlo okrutne načine. Zasad je istraživanjima poimeničnoutvrđeno 83.145 žrtava, no taj broj nije konačan te su potrebna dodatna istraživanja. Brojem žrtava se na žalost često manipulira, posebno u političke svrhe.

- **Kozara (bitka za Kozaru, djeca s Kozare)**

Kozara je planina u sjeverozapadnom dijelu Bosne i Hercegovine, koja je okružena brojnim gradovima i selima s većinski srpskim stanovništvom. Bitka za Kozaru vodila se u ljeto 1942. (lipanj-srpanj), kada su u zajedničkoj ofanzivi njemačka vojska, postrojbe NDH i četnici formirali obruč oko Kozare, pokušavajući uništiti partizansku

vojsku koja je u svibnju 1942. oslobodila Prijedor i kontrolirala veliko područje između rijeka Une i Save. U obruču su se našle partizanske jedinice i više od 80.000 civila koji su u vojnim akcijama istjerivani iz sela, uhićivani i ubijani na kućnim pragovima. To je uglavnom bilo srpsko stanovništvo te su zbog toga mnogi bili deportirani u logore širom NDH, posebno u Jasenovac i Staru Gradišku, dok je veliki dio njih završio na prisilnom radu u Njemačkoj i drugim okupiranim zemljama. S obzirom na to da su im roditelji bili odvedeni i ubijeni u logorima ili na prisilnom radu, mnogo djece s tog područja ostalo je siročad. Zbog ustaške nebrige u logorima Stara Gradiška, dječjem logoru Sisak i drugima, tisuće su umrle od gladi i bolesti, a neki od njih spašeni su akcijom Diane Budisavljević. Zbog toga je naziv djece s Kozare ostao sinonim za svu djecu pravoslavne vjere koja su tijekom rata prošla kroz logore, ostala siročad i često bila udomljena u neku od katoličkih, hrvatskih obitelji. Na zagrebačkom groblju Mirogoju sahranjeni su posmrtni ostaci srpske djece s Kozare dovedene iz logora koja usprkos naporima spasitelja nisu preživjela.

- **Logor Danica**

Prvi logor osnovan na teritoriju NDH, smješten u prostorima nekadašnje tvornice kemijskih proizvoda Danica kraj Koprivnice. Formalno je osnovan 15. travnja 1941., a funkcionirao je do rujna 1942. Bio je pod upravom ustaša, a na čelu mu je bio Stjepan Pižeta. Prvi logoraši, uglavnom Srbi iz okolice Koprivnice, dovezeni su u Danicu već 18. travnja. Iz Danice, logoraši su bili prevoženi u gospički sustav logora, a kasnije i u Jasenovac. U samom logoru je od teških uvjeta, gladi i bolesti umrlo oko 200 do 300 logoraša. Imena dijela zatočenika u cjeloživotnom je istraživanju prikupio dr. Zdravko Dizdar. Nakon publiciranja prva dva toma, očekuje se publiciranje trećeg dijela monografije o Danici u izdanju Muzeja grada Koprivnice. Broj osoba koje su bile zatvorene u Danici nije točno utvrđen.

- **Logor Loborgrad**

Logor je osnovan 6. listopada 1941. u dvorcu Keglević u Loboru blizu Zlatara u Hrvatskom Zagorju. U njemu su bili zatvoreni samo žene i djeca židovske i srpske nacionalnosti. Prve logorašice, većinom Židovke iz Sarajeva, prevezene su iz logora Krušćica kod Travnika (BIH). Iako su logor osnovali ustaše, stražu su u njemu činili Volksdeutscheri, Nijemci koji su živjeli na teritoriju NDH, što je ovaj logor razlikovalo od ostalih. U nekoliko transporta tijekom srpnja 1942. logorašice su iz Loborgrada prevezene preko Zagreba u logor Auschwitz, a manji broj ih je prevezen u logor u Staroj Gradiški. Nakon toga, logor je napušten i više nije obnavljan.

- **Narodnooslobodilačka borba (NOB)**

Termin koji je u prvim godinama Drugog svjetskog rata upotrebljavala Komunistička Partija Jugoslavije kako bi opisala široki front snaga okupljenih u partizanskim jedinicama i ilegalnom djelovanju u borbi protiv stranih okupatora na teritoriju Jugoslavije (nacista, fašista itd.) i kolaboracionista (ustaša, četnika, ljotićevaca, belogardejaca, itd.). Termin je postao široko prihvaćen još za vrijeme rata. Trajala je od 6. travnja 1941., tj. početka Travanjskog rata pa sve do oslobođenja Zagreba 8. svibnja 1945. U Sloveniji, gdje su se bitke protiv kolaboracionista u povlačenju prema Austriji vodile nešto dulje, traje sve do 15. svibnja 1945.

- **Narodnooslobodilački odbori (NOO)**

Organi vlasti koje je osnivala Komunistička partija, prvo na oslobođenim teritorijima, a kasnije i u okupiranim mjestima, na čitavom području Jugoslavije. Formirani su od 1941., ali njihovo osnivanje se znatno ubrzava 1943., nakon nastanka AVNOJ-a i ZAVNOH-a kao temeljnih struktura vlasti.

Oni su isprva predstavljali privremenu, a kasnije i legitimnu vlast koja je formirana nasuprot ustaškoj i okupatorskoj vlasti. Mreža NOO-a se postupno širi od početnih kotarskih na mjesne i seoske odbore te oni dobivaju puno važniju ulogu.

- **Narodnooslobodilačka vojska (NOV)**

Službeno ime partizanske vojske koja je vodila narodnooslobodilačku borbu na području cijele Jugoslavije.

- **Operacija Barbarossa**

Kodno ime za njemački ratni plan napada na Sovjetski savez, do kojeg je došlo 22. lipnja 1941.

- **Savez komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ)**

Omladinska organizacija Komunističke partije Jugoslavije, osnovana u listopadu 1919. godine. Iako je nakon samo godinu dana zabranjena, kao i sama Partija, nastavila je djelovati u ilegali. Bila je vrlo važan dio ilegalnog pokreta u cijeloj Jugoslaviji, a imala je i istaknutu ulogu u formiranju i organiziranju partizanske vojske.

- **Solunski dobrovoljci**

Vojnici, uglavnom srpske i crnogorske nacionalnosti, koji su se za vrijeme Prvog svjetskog rata borili na Solunskom bojištu, mada je među njima bilo i Hrvata. Nakon rata, neki su s porodicama naseljeni na područje Slavonije, u mjesta gdje su prije živjeli Nijemci i Mađari.

- **Šapirograf**

Stroj za ručno umnožavanje tiskanog materijala ili ilustracija.

- **Šestosiječanjska diktatura (Šestojanuarska diktatura)**

6. siječnja 1929. kralj Aleksandar I. Karađorđević uveo je diktaturu, ukinuo Vidovdanski ustav, raspustio Narodnu skupštinu, zabranio rad svim političkim strankama, uveo strogu cenzuru te preuzeo svu vlast na sebe. Preimenovao je dotadašnju Kraljevinu SHS u Kraljevinu Jugoslaviju, čiji su temelji trebali biti ideja nacionalnog jedinstva i jugoslavenstvo, no zapravo je uglavnom propagirala srpske interese i bila podloga za represiju nad svima koji su se promjenama ili samom režimu odupirali.

- **Treći Reich**

Naziv za Njemačku državu od 1933. do 1945., kojom je vladala Nationalsocijalistička stranka (nacistička) na čelu s Adolfom Hitlerom.

- **Trojni pakt**

Vojno-politički savez sklopljen između Njemačke, Italije i Japana 1940. godine i jedna od sukobljenih strana u Drugom svjetskom ratu. Kasnije su mu pristupile i Mađarska, Rumunjska, Slovačka i Bugarska.

- **Velike župe**

Teritorijalno-upravne jedinice u NDH, nalik današnjim županijama. Dijelile su se na kotare, općine i gradove. Na početku ih je bilo 10, a kasnije su reformom 1944. godine stvorene 22 velike župe.

- **Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH)**

Glavno političko tijelo sudionika Narodnooslobodilačkog pokreta na teritoriju Hrvatske. Osnovan je 1943. a u lipnju iste godine imao je svoje prvo zasjedanje u Otočcu.

Tada je postao najviše političko tijelo Hrvatske te je zapravo imao funkciju hrvatske vlade. Na čelu mu je bio Vladimir Nazor. Zadnje zasjedanje imao je u srpnju 1945. u Zagrebu, kada je promijenio naziv u Narodni sabor Hrvatske te je proširen na vijećnike iz cijele zemlje. Formalno je raspušten 1946., kada su održani izbori za Ustavotvorni sabor Hrvatske.

3. POVIJESNI UVOD

3.1 KRALJEVINA JUGOSLAVIJA U DRUGOM SVJETSKOM RATU

Drugi svjetski rat u Europi i svijetu počinje 1. rujna 1939. U to vrijeme najveći dio današnjeg teritorija Hrvatske nalazio se je u sklopu Kraljevine Jugoslavije, dok su dijelovi današnje hrvatske obale bili pod kontrolom Kraljevine Italije (koje je dobila potpisivanjem Rapalskog ugovora 1920.).

Država nastala nakon Prvog svjetskog rata kao Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca bila je prvotno među stanovništvom dobro prihvaćena, no postupno je zbog centralističke politike dinastije Karađorđevića postajala sve nepopularnija, pogotovo poslije atentata na predsjednika Hrvatske seljačke stranke Stjepana Radića i uvođenja Šestosiječanjske diktature. Nakon ponovnog dopuštanja parlamentarizma, zaoštrili su se odnosi između političke ljevice i desnice.

Iako rat na teritoriju Kraljevine Jugoslavije još nije počeo, očekivao se i vidljivo približavao, te su vlasti u skladu s tim razmišljale o najboljim opcijama koje su na raspolaganju kako bi država što lakše prošla kroz budući period. Na kraju su se odlučili za pristupanje Trojnomu paktu kojeg je 25. ožujka 1941. s jugoslavenske strane potpisala vlada Cvetković-Maček. Gotovo odmah nakon toga u mnogim gradovima dolazi do prosvjeda protiv Trojnog pakta i vlade, a 27. ožujka izvršen je puč pod vodstvom generala Dušana Simovića koji je po preuzimanju vlasti dao uhititi kneza Pavla Karađorđevića i bivšeg predsjednika vlade Dragišu Cvetkovića. Iako je nova vlada pokušavala dokazati Hitleru i ostalim vođama država Trojnog pakta da im je i dalje odana, bilo je jasno da je Simović suprotstavljen njihovoj politici te da ima podršku savezničkih tajnih službi.

Zbog nepovjerenja, kao i zbog straha da bi Kraljevina Jugoslavija mogla biti smetnja ili prepreka u provedbi operacije Barbarossa, Hitler je odlučio napasti Jugoslaviju te je 6. travnja 1941. započeo kratkotrajni tzv. Travanjski rat. Tog dana, snažno je bombardiran Beograd, a napadnuti su i drugi gradovi, uključujući i Zagreb.

Kapitulacija je potpisana 17. travnja 1941. te su jugoslavenski teritorij podijelile i okupirale okolne zemlje članice Trojnog pakta, dok je na teritoriju većeg dijela današnje Hrvatske, cijele Bosne i Hercegovine te dijelova Vojvodine, stvorena Nezavisna Država Hrvatska. Ona je, iako joj u imenu stajao pridjev „nezavisna“, bila podređena njemačkim i talijanskim okupacijskim vlastima te dužna provoditi njihove politike.

3.2 OSNIVANJE NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE

Dok su njemačke snage oružjem osvajale Jugoslaviju, Hitler je sa svojim saveznicima planirao osnivanje nove države na novookupiranom prostoru, države koja bi mu bila podložna i odana. Nakon što je vođa Hrvatske seljačke stranke Vladko Maček, političar koji je u tom trenutku u Hrvatskoj imao najveću podršku, odbio ponuđenu mu poziciju predsjednika nove države, Mussolini predlaže ustaše na čelu s Antom Pavelićem.

Dana 10. travnja 1941. Slavko Kvaternik je preko Radija Zagreb proglasio novu državu – Nezavisnu Državu Hrvatsku. Ranije toga dana, njemačke snage ušle su u Zagreb, sada glavni grad novonastale države. Jedan dio građana radosno ih je dočekao na ulicama, prije svega zato što je to značilo kraj Jugoslavije i stvaranje samostalne Hrvatske. Njihov stav opisuje Vera Winter na primjeru svoje majke: „I moja majka se veselila. To moram priznati. Ona se veselila. Ona je rekla: “Pa dobro, jesu Nijemci tu, jest to okupacija na neki način, ali imamo nezavisnu državu Hrvatsku”.

Dragica Vajnberger svjedoči da se uopće nije znalo da su Nijemci na putu prema Zagrebu, da su blizu i da će se tog dana na gradskim ulicama pojaviti sa snažnim naoružanjem uz podršku i doček ljudi.

Ipak, taj početni entuzijazam vrlo brzo je splasnuo, najviše zbog velike ekonomske krize te uhićenja i teških zločina koje su ustaške vlasti činile za vrijeme čitavog trajanja NDH. Kao marionetska država, podređena Trećem Reichu i fašističkoj Italiji, NDH je provodila sve politike ovih dviju zemalja, uključujući i rasne zakone, progone i ubijanje određenih grupa stanovništva (Židovi, Srbi, Romi, komunisti, ilegalci i dr.). Odmah po dolasku na vlast, ustaše počinju s politikom terora i otvaranjem sabirnih centara i koncentracijskih logora. U tom smislu Zagreb je bio jedna od početnih, pa i centralnih točaka, barem u početku. Također, kako su ustaške, ali i njemačke i talijanske vlasti bile koncentrirane u Zagrebu, upravo su se tamo najstrože provodili svi ustaški zakoni, koji često nisu zaživjeli u ostatku te velike države, posebno na njezinoj periferiji.

Istovremeno s usponom fašizma u Europi i osnutkom NDH, na čitavom prostoru buduće Jugoslavije pa i u Hrvatskoj, jača antifašistički pokret predvođen Komunističkom partijom. Iako je njezino djelovanje Obznanom iz 1920. zabranjeno, Komunistička partija cijelo je to vrijeme nastavila funkcionirati u ilegali te se održala, a s vremenom i ojačala. Osnovana je široka mreža ćelija, suradnika, podržavatelja i ostalih koja je s vremenom prerasla u glavnog protivnika fašizmu i ustaškoj vlasti u NDH. Zagreb je već na početku rata bio jedno od najjačih antifašističkih uporišta, grad u kojem je broj ilegalaca te antifašista bio jako velik. Ističe se da je svaki peti Zagrepčanin toga vremena bio pripadnik ili simpatizer ilegalnog pokreta otpora.

Osobna sjećanja:

O složenoj slici prijeratnih, ratnih i poslijeratnih zbivanja, puno možemo doznati iz osobnih uspomena. O ulasku Nijemaca u Zagreb i životu u vrijeme Drugog svjetskog rata govore svjedokinje i svjedoci vremena:

- Slavica Kanić Detelić

<http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/slavica-kanic-detelic/>

- Vera Winter

<http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/vera-winter/>

3.3 ZAGREB U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ

Nova država je po dolasku ustaša na vlast bila podijeljena na velike župe. Zagreb je kao glavni grad izuzet iz velike župe Prigorje te je kao posebna cjelina postao izravno podređen vlasti NDH. Također, ukinuto je gradsko zastupstvo koje je dotada upravljalo gradom zajedno s gradonačelnikom, dok su njemu dane mnogo veće ovlasti tako da je mogao samostalno odlučivati o svim pitanjima u gradu. Na gradonačelničko mjesto ustaške su vlasti postavile Ivana Wenera, čovjeka koji nije imao gotovo nikakvog političkog iskustva. Naime, Werner je prije dolaska na ovu istaknutu poziciju bio mesar na tržnici na Dolcu i cijenjeni obrtnik. Imenovanje takve osobe gradonačelnikom jasno pokazuje namjeru novog režima da preko njega sam upravlja glavnim gradom.

Dok se ustaška vlast formirala, njemačke snage, koje su prve ušle u grad i u to vrijeme bile njegovi stvarni gospodari, odmah upadaju u prostorije Židovske općine u Zagrebu te u kuće uglednih Židova i drugih imućnih građana, smještajući tamo svoje urede, središnjice i vojnike. Također, gotovo odmah počinju izvoziti hranu i luksuzne predmete iz Zagreba u Treći Reich.

Od kraja svibnja 1941. u Zagrebu počinju masovna uhićenja Židova, koji su deportirani u već formirane logore. Osim Židova, prvi su na udaru bili intelektualci koji su se protivili fašizmu i ustaškoj vlasti te komunisti i ilegalci. Početkom srpnja 1941. počinje i masovno iseljavanje i uhićivanje Srba u Zagrebu.

Tih prvih mjeseci u gradu vlada veliki kaos, koji je najvidljiviji bio upravo u potpunoj slobodi progona i terora nad građanima. Svaki pripadnik vlasti i podređeni imao je pravo uhićivanja, mučenja, pa čak i ubijanja Židova, Srba, komunista, ilegalaca, sindikalnih aktivista i ostalih nedužnih građana, bez da je za to ikome morao polagati račune.

Kasnije se taj sustav terora ozakonjuje te se osnivaju mnoge specijalizirane službe i organizacije koje će biti zadužene za mučenje i smrt velikog broja Zagrepčana i drugih građana NDH.

Mjesta terora, zatvori, mučilišta i slične točke prostirale su se cijelim gradom i okolicom, kao što će biti vidljivo iz nastavka teksta. Taj sustav i njegova nesređenost, izazivali su veliki strah, neizvjesnost i nezadovoljstvo kod građana Zagreba te su mnogi od njih postajali motivirani da se pridruže antifašističkom pokretu i uključe u ilegalni rad. Otpor je vrlo brzo jačao u samom gradu, a mnogo je Zagrepčana otišlo i u partizane. Osim terora u čitavoj NDH pa i u Zagrebu, ubrzo po osnivanju nove države nastupa i velika ekonomska kriza koja donosi nestašice hrane, redukcije struje, grijanja i benzina te prekid javnog prijevoza. Kriza je znatno utjecala na život građana, kao i na izgled i funkcioniranje grada te je bila golemi izvor nezadovoljstva ustaškom vlašću. Sve to rezultiralo je velikim slavljem i dočekom partizanske vojske koja je u Zagreb ušla 8. svibnja 1945. oslobodivši grad od ustaške i okupacijskih vlasti.

Osobna sjećanja:

O okupaciji, progonu i otporu u Zagrebu govore

- Slavica Kanić Detelić

<http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/slavica-kanic-detelic/>

- Slavko Komar

<http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/slavko-komar/>

- Vladimir Bobinac

<http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/vladimir-bobinac/>

- Siniša Maričić

<http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/sinisa-maricic/>

3.4 PROGON I PRISILNO ISELJAVANJE ZAGREBAČKIH SRBA

Još od vremena boravka ustaša u emigraciji u Italiji gdje stvaraju svoja programatska načela, bilo je jasno da Srbe vide kao svoje najveće neprijatelje. Njihov cilj bila je etnički čista hrvatska država, u kojoj nije bilo mjesta za određene nacionalne i vjerske manjine. No, dok je Židova i Roma na teritoriju NDH bilo relativno malo, Srbi su činili jednu trećinu stanovništva i živjeli su na području cijele države. U nekim mjestima i općinama činili su apsolutnu ili relativnu većinu te ih se nikako nije moglo ignorirati kao važan društveni faktor. Zbog neravnopravnih odnosa u Kraljevini Jugoslaviji, između Hrvata i Srba postojala je duga povijest neslaganja i prijevora, koja je dolaskom ustaša na vlast dodatno naglašena i ojačana, posebno kroz propagandu u dnevnom tisku. Proglašenjem NDH raspuštena je Seljačko-demokratska koalicija (SDK), politički savez Hrvatske seljačke stranke (HSS) i Samostalne demokratske stranke (SDS), koja je obnašala vlast u nedavno (26. kolovoza 1939.) osnovanoj Banovini Hrvatskoj.

Već po uspostavi NDH, ustaše donose zakone kojima omogućuju legaliziranje svojih planova. Uslijedilo je optuživanje, uhićivanje i zatvaranje svih onih koji su proglašeni za neprijatelje, a ubrzo su raznim odredbama i zakonima ograničena prava i slobode Srba u zemlji. Odlučeno je da se s njima obračuna na tri načina: prekrštavanjem na rimokatoličku vjeru, prisilnim iseljavanjem i deportacijama u Srbiju te istrebljenjem. Zabranjena je upotreba ćirilice te su promijenjena imena ulica i trgova u Zagrebu kao i u ostatku države koja su imala bilo kakve veze sa Srbima ili Kraljevinom Jugoslavijom. Tako je Trg kralja Petra I. postao Trg Kulina bana (danas Trg žrtava fašizma), Ulica kraljice Marije Karađorđević postala je ulica Arnalda Mussolinija (danas Andrije Hebranga) itd. Uklanjali su se i svi srpski natpisi po gradu, a hrvatski jezik se čistio od svih riječi koje su se smatrale srpskima, kao i od posuđenica općenito.

Početkom svibnja 1941. Srbima je ograničeno kretanje Zagrebom od 21:00 do 6:00 ujutro, osim uz posebne propusnice koje su jako teško dobivali te im je zabranjeno nošenje ili isticanje hrvatskih simbola. Također, zatvorene su sve srpske organizacije i klubovi, zabranjen je rad srpskim vrtićima i školama, a građani srpske nacionalnosti morali su vlasti predati svoje radio-aparate. Početkom srpnja, izvršen je prvi popis Srba, kako bi ih se lakše identificiralo i lociralo te kako bi se znao njihov točan broj. Oni koji se popisu nisu odazvali ili su dali krive ili nepotpune podatke o sebi i svojoj obitelji, bili su odmah uhićeni i deportirani u logore. Sredinom srpnja zabranjen je i naziv „srpsko-pravoslavna vjera“, a umjesto toga uveden je naziv „grčko-istočna vjera.“

U Zagrebu, prve grupe Srba uhićene su već 20. travnja 1941. To su bili ugledni i imućni Srbi, koji su prvo deportirani u logor u Kerestincu, a zatim prevezeni u Jadovno i tamo pogubljeni. Sljedeći masovni val uhićenja dogodio se već sedam dana kasnije, kada je uhićen veliki broj Srba iz Zagreba i drugih gradova pod izgovorom da planiraju ustanak na Đurđevdan (6. svibnja). Uhićene osobe iz ostatka države bile su dovožene vlakom u Zagreb, gdje se zatim odlučivalo o njihovoj sudbini. Srbi uhićeni uoči Đurđevdana, postat će prva grupa logoraša u novoosnovanom logoru Danica. Također, odvoženi su u grupu logora Gospić-Jadovno-Pag, a kasnije uglavnom u Jasenovac i Staru Gradišku. Uhićenja su nakon toga bila uglavnom pojedinačna ili u manjim grupama, ali su se odvijala stalno, gotovo svakodnevno.

Osim uhićenja i odvođenja Srba na stratišta, događala su se i masovna ubojstva Srba po selima širom NDH, poput masakra počinjenog 28. travnja 1941. u Gudovcu kod Bjelovara gdje je strijeljano oko 196 lokalnih muškaraca srpske nacionalnosti. Ljudi su ubijani u svojim selima, na kućnim pragovima, samo zato što su bili Srbi.

Tijekom svibnja i lipnja 1941. počinju i masovna prekrštavanja Srba na rimokatoličku vjeru. Ustaše su srpsko stanovništvo uvjeravale da će promjena vjere spasiti njih i njihove obitelji od progona i logora, no to vrlo često nije bio slučaj. Ipak, mnogi Srbi su tražili prekrštavanje i pristajali na njega, a ono se najmasovnije obavlja tijekom ljeta 1941. te na zimu 1942. Nakon osnivanja Hrvatske pravoslavne crkve u travnju 1942. prekrštavanja uglavnom prestaju zbog toga što je pravoslavna vjera, barem formalno, postala prihvaćena kao hrvatska.

Treći način na koji su ustaše proganjale Srbe provodio se prisilnim organiziranim preseljenjem. Neki utjecajniiji Srbi te oni koji su imali veze s kotarskim ili općinskim vlastima, tražili su propusnice za preseljavanje ili su iz NDH pobjegli i prije početka prisilnih preseljenja. Sva njihova imovina ostala je u vlasništvu države te je podijeljena i dana na korištenje nekom od zaslužnih ustaša ili Hrvatima koji su ju preuzeli. Za „rješavanje“ srpskog pitanja, pa i za preseljenja, bio je odgovoran Srpski odsjek koji je djelovao unutar Državnog ravnateljstva za ponovu u Zagrebu. Prisilna preseljenja počinju sa solunskim dobrovoljcima koji su nakon Prvog svjetskog rata naseljeni na prostor Slavonije i Srijema. Zatim je tijekom svibnja 1941. krenulo iseljavanje pravoslavnih svećenika iz cijele države, uključujući i Zagreb. Oni su često bili najobrazovaniji i najutjecajniji dio srpske zajednice u nekom gradu ili mjestu te ih je ustaški režim doživljavao kao smetnju i opasnost, a pritom se često radilo o dobrostojećim ljudima čija je imovina sada pala u ruke nove vlasti.

Nakon svećenika, u srpnju 1941. počinje i iseljavanje stanovništva iz pojedinih gradova, kotareva i općina, i to upravo u Zagrebu koji je trebao biti model i uzor progona za ostale gradove u NDH.

Ustaše su tijekom noći ili rano ujutro upadali u stanove Srba u Zagrebu te ih odvodili pod izgovorom da idu na ispitivanje i uz obećanje da će se brzo vratiti kućama, zbog čega su mnogi otišli nespremni, bez nužnih stvari i slabo odjeveni. Nakon uhićenja, neki su na kratko bili odvođeni u zatvore, a zatim na Zagrebački zbor, gdje su bili pregledavani, popisivani te im se oduzimala sva imovina. Tijekom srpnja 1941. osnovana su i tri iseljenička logora (Sisak-Caprag, Požega i Bjelovar), u koje su Srbi, među ostalim i oni koji su bili uhićeni u Zagrebu, odvoženi kako bi tamo boravili određeno vrijeme do preseljenja u Srbiju. Treba napomenuti i to da su neki od uhićenih ljudi u Srbiju bili transportirani direktno. Imovina iseljenih Srba automatski je postajala državna, sve je popisivano, a zatim su se u njihove stanove useljavali neki uredi državnih službi, pripadnici ustaškog pokreta i njihovi saveznici ili neki odabrani Hrvati. Iz stanova i kuća bilo je opljačkano sve što se moglo uzeti i ono što je bilo vrijedno.

U prvom valu iseljeni su zagrebački Srbi koji su živjeli sjeverno od linije Ilica-Vlaška-Maksimirska, najvećim dijelom u Donjem Gradu te se radilo o ljudima boljeg ekonomskog statusa i položaja u društvu. U sljedećem valu iseljeni su Srbi sa Trešnjevke i Trnja, uglavnom radnici i obrtnici, zajedno s ostalim Srbima koji su živjeli južno od spomenute linije.

Budući da su Srbi bili vlasnici mnogih tvornica, trgovina i obrta koji prestaju s radom, prisilna iseljavanja jako su naštetila gospodarstvu u gradu. Zbog toga dolazi do nedostatka određenih proizvoda, a mnogo ljudi ostaje bez posla. O težini te ekonomske krize svjedoči i pismo koje zagrebački obrtnici šalju vlastima, nastojeći požuriti preraspodjelu srpske imovine Hrvatima, kako bi se proizvodnja opet pokrenula i zaposlili ljudi koji su ostali bez primanja. No sustav državne uprave kojega su uspostavile ustaške vlasti funkcionirao je vrlo loše i kaotično te su se stvari popravljale jako sporo ili nikako.

Proces obračuna sa Srbima na isti se način nastavlja i kasnije, a deportacije i iseljavanja, kao i oduzimanje imovine traju za čitavo vrijeme postojanja NDH, premda s manjim intenzitetom s obzirom na to da je većina Srba već do kraja 1942. preseljena, deportirana ili ubijena na stratištima poput Dotrščine i u logorima. Za vrijeme ustaške vladavine u Zagrebu preživjelo je malo Srba, no nažalost, konkretne brojke deportiranih i ubijenih dosada nisu utvrđene, pa ih zato ne navodimo u ovom tekstu.

3.5 PROGONI I DEPORTACIJE ZAGREBAČKIH ŽIDOVA

Sa Židovima su se ustaše obračunale prema nacističkom modelu. Započeli su sa snažnom protužidovskom kampanjom u svim medijima, prije svega u dnevnom tisku. Cilj je bio stvoriti negativnu sliku o Židovima u društvu, kako bi lakše opravdali njihovo uhićivanje i deportacije u logore, kao i pljačku židovske imovine.

Zatim su, odmah po stvaranju NDH, počela individualna uhićenja istaknutih i imućnih Židova, kojih je u Zagrebu bilo mnogo. Odmah nakon ulaska u Zagreb, 11. travnja, Gestapo je upao u zgradu Židovske općine, uhitivši sve zaposlenike i njihove obitelji, opljačkavši blagajnu općine te uselivši u nju svoje urede (za detalje pogledaj lokaciju pod zgrada Židovske općine). Time je općina na kratko vrijeme prestala raditi, što je bio veliki udarac za ugrožene Židove.

Uhićenja i deportacije provedeni su u nekoliko velikih valova, dok su se u međuvremenu stalno odvijala uhićenja ili preseljenja pojedinaca i manjih grupa. Prvi val masovnih uhićenja dogodio se krajem svibnja 1941., kada je uhićena židovska omladina. U isto vrijeme, mladi Židovi uhićeni su i u drugim gradovima (npr. Karlovac, Varaždin) te su vlakovima dovoženi u Zagreb. Mlade se smatralo najvećom prijetnjom jer su se mogli pobuniti protiv NDH i ustaške vlasti te su zbog toga svi dobili poziv da idu na radove u Koprivnicu.

O tome kako su izgledala uhićenja omladine u to vrijeme, svjedoči i Dragica Vajnberger, čiji je brat odveden već krajem travnja. Uniformirani muškarci jedno prijedpodne došli su po njega, no nije bio kod kuće. Zatim su poručili da im se sam javi poslijepodne, što je on i učinio te se više nikad nije vratio kući. Ta prva grupa mladih Židova iz Zagreba odvedena je u logor Danica kod Koprivnice, da bi nakon mjesec dana bili transportirani u gospićki sustav logora (Gospić, Jadovno i Pag) gdje su i ubijani. Iz te inicijalne skupine, samo su dvojica uspjela preživjeti. Zanimljivo je da su se zatvorenici iz Danice mogli javljati svojim najbližima, pa je tako i Dragičin brat svoju obitelj obavijestio gdje se nalazi i s kim je, a od njih su mogli primati i pošiljke. Važno je napomenuti da u to vrijeme ni nacisti još nisu imali logore smrti, s obzirom na to da se oni u nacističkoj Njemačkoj te na okupiranim teritorijima osnivaju tek 1942. i kasnije, dok je u NDH već u ljeto 1941. postojao sustav logora u kojima su ubijani ljudi koji su smatrani nepoželjnim.

Dragica Vajnberger ističe da tada nisu ništa znali o logorima niti su o njima razmišljali te da su u njezinoj obitelji, kao i među drugim zagrebačkim Židovima, mislili da se uhićene osobe odvođe na prisilni rad, s kojeg će se kad-tad vratiti. I Zeev Milo svjedoči kako se među Židovima u Zagrebu tada smatralo kako se uhićeni ljudi odvođe na prisilni rad, a da se o logorima pričalo tek kasnije.

Sljedeći, još masovniji val uhićenja Židova, dogodio se krajem lipnja 1941. Ponovno je uhićena mladež, studenti raznih zagrebačkih fakulteta, članovi židovskog sportskog kluba Makabi, ali i mnogi članovi ljevičarskog sindikata Saveza bankovnih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika (SBOTIČ). I oni su odvezeni na Zagrebački zbor, gdje ih je čekala ista procedura kao i ranije privedene – provjere, oduzimanje imovine i deportacija u druge logore, a uhićenja su se nastavila i tijekom srpnja i rujna. Do kasne jeseni 1941. već je polovica zagrebačkih Židova bila deportirana u logore, a mnogi od njih bili su i ubijeni.

Od 4. srpnja, kada su u Maksimiru strijeljana deseterica iz Kerestince (detalje pogledati u lokacijama pod logor Kerestinec), započinje i praksa javnih strijeljanja. Ona su se prvo provodila u parku Maksimir, a uskoro i sjevernije na Dotršćini te u Rakovom Potoku. Upravo su Židovi bili najbrojnije žrtve tih strijeljanja, iako su na taj način ubijani i Srbi, komunisti, ilegalci te drugi.

U listopadu 1941. nanesen je još jedan težak udarac židovskoj zajednici u Zagrebu. Donesena je odluka o rušenju sinagoge, ali je njena devastacija trajala sve do proljeća 1942., a cijeli je proces fotografiran i sniman te je taj materijal postao dio protužidovske izložbe koja je postavljena u svibnju 1942.

Novi veliki val uhićenja započeo je 8. siječnja 1942. i smatra se da je tada u samo nekoliko dana uhićeno i deportirano oko 1500 Židova. Među njima su po prvi put bile i cijele obitelji, uključujući i malu djecu te obitelji bez očeva, koji su uglavnom deportirani ranije. O tome nam također svjedoči Dragica Vajnberger, čija je teta zajedno s maloljetnom kćeri tada deportirana u logor Loborgrad, kao i brojne druge žene i djeca, dok su muškarci odvođeni u Jasenovac.

Do proljeća 1942. ustaše su uspjele uništiti i zatvoriti gotovo sve židovske općine na teritoriju NDH, pa je zagrebačka općina, koja je brzo obnovljena i nastavila s radom, preuzela nadzor nad ostatkom općina. Pri Židovskoj općini osnovana je još 1941. i Skrb za logore, koja je pomagala zatočenima, ali i njihovim obiteljima koje su ostale u gradu. Ova će institucija uskoro postati njen najvažniji odjel te će, kako su ostale općine u NDH prestajale sa svojim radom, s vremenom na sebe preuzeti zadatak pružanja pomoći svim logorašima.

Nezadovoljni brzinom i efikasnošću kojom se rješava židovsko pitanje, Nijemci od proljeća 1942. vrše pritisak na ustaše da se u što kraćem vremenu riješe što više preostalih Židova, pa tako sljedeće

dvije velike deportacije iz Zagreba organiziraju sami uz ustašku pomoć. Prva je organizirana u kolovozu 1942., kada je oko 1700 Židova uhićeno, potom kratko zatvoreno u zgradi gimnazije u Križanićevoj te deportirano uglavnom u Auschwitz, dok se druga, ujedno i posljednja velika deportacija dogodila u svibnju 1943. Iako nakon toga više nije bilo ovakvih masovnih deportacija, pojedinačna uhićenja i protjerivanja traju sve do kraja rata, te su ljudi uglavnom odvođeni u zatvor na Savskoj cesti, a od tamo u logore ili na stratišta oko Zagreba.

Jednako kao i u slučaju Srba, židovska imovina je odmah po dolasku njemačke vojske i ustaša bila oduzeta. Posebno su zanimljive bile židovske vile u podsljemenskoj zoni i na Tuškancu, Rokovom Perivoju te sličnim elitnim lokacijama. Židovske obitelji koje su tamo živjele iseljene su već u travnju i svibnju 1941., a u njihove stanove useljavaju se istaknuti Nijemci, ustaše i državni uredi. Zeev Milo navodi kako je nakon pokretanja snažne protužidovske propagande krenulo iseljavanje svih Židova iz sjevernih dijelova grada te njihovo preseljavanje na južni dio. On je sa svojom obitelji živio kraj današnjeg Trga žrtava fašizma, što je bilo južnije od linije koja je morala biti iseljena te se ta mjera na njih nije odnosila.

Nakon oduzimanja imovine, opljačkano je sve ono vrijedno i lijepo što se u stanovima i kućama moglo naći. Osim privatne imovine, oduzimani su se im i poslovni prostori, dućani, tvornice, obrti. Većina te imovine nalazila su upravo na sjevernom dijelu grada i u njegovom strogom centru te se radilo o vrlo atraktivnim lokacijama. Između novopridošlih vojnika i službenika znalo je doći i do svađa kad se odlučivalo o tome koji će im stan biti dodijeljen, ili su pak nezadovoljni dobivenim zahtijevali još veće stanove na boljoj lokaciji. Smatra se da je na području cijele NDH 1941. živjelo oko 38.000 – 39.000 Židova. Rat ih je preživjelo oko 9000, najvećim dijelom zato što su se pridružili narodnooslobodilačkoj borbi.

Točan broj Židova koji su prije rata živjeli u Zagrebu, kao ni točan broj ubijenih tijekom rata nije nam poznat. Prema procjenama koje su napravljene nakon rata, u Zagrebu je do 1941. živjelo oko 12.200 Židova, od čega ih je oko 9000 poginulo ili ubijeno.

Osobna sjećanja:

O životu Židova u predratnom Zagrebu, kao i u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj možete više saznati u sljedećim intervjuima:

- Zeev Milo

<http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/zeev-milo/>

- Dragica Vajnberger

<http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/dragica-vajnberger/>

- Eva Akerman

<http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/eva-akerman/>

3.6 PROGON ROMA

Slijedeći svoje nacističke uzore, ustaše su se obračunale i s Romima. Kako se navodi u publikaciji *Romi u Drugom svjetskom ratu u NDH*: „Likvidacije Roma započele su krajem srpnja 1941. ubijanjem 15 Roma u Ivanović Jarku kraj Karlovca. Zatim su 28. prosinca iste godine ustaše ubili 11 Roma u Donjoj Bučici (područje Korduna). Početkom siječnja 1942. ubijena su 74 Roma iz sela Desno Sredičko, Štipan i Lasinje u Rakovu Potoku te 105 Roma u Banskome Kovačevcu (područje Vrginmosta). Istoga dana ubijena su 24 Roma iz naselja Pištac i Glavica kod sela Skakavca, a 6. siječnja 1942. ustaške vlasti ubile su 41 Roma iz sela Popovića u šumi Domaći Lug.”

Masovna uhićenja i odvođenja Roma počela su 20. svibnja te trajala do kraja srpnja 1942. godine. O tome piše Narcisa Lengel-Krizman „...pokupljeni su u velikim porodičnim skupinama, Romi su prvo dovedeni do improviziranih privremenih smještaja (školskih zgrada, sjenika, oružničkih postaja, otvorenih prostora) da bi nakon kraćeg zadržavanja potrebnog da bi se pokupilo sve romsko stanovništvo dotičnog kraja ili naselja, bili odvedeni do najbliže željezničke postaje, gdje su utovareni u teretne vagone. Industrijskim kolosijekom dovedeni su do samog ulaska u logor i tu iskrcani, odakle su tek manje grupe vlastitim zaprežnim kolima, vukući na njima svoju oskudnu imovinu, uvedene u logor. Pri svemu tome nisu bile pošteđene ni žene u visokom stupnju trudnoće, kao ni majke s novorođenčadi od svega nekoliko dana starosti. Zabilježen je i slučaj da se jedna od tih žena porodila na putu u logor.”

U dokumentu Kriminalnog odsjeka zagrebačkog redarstva upućenom 28. svibnja 1942. zapovjedništvu logora Jasenovac navode se deportirane obitelji iz Zagreba, Remeta, Samobora, Odre, Bistre, Sv. Klare, Resničke Trnave, Granešine, Gradeca, Granešinskih Novaka, Bukovca, Vrapča, Stenjevca, Sesveta, Resnika, Ivanje Reke i Gračana. Popisani su muškarci i konji, dok žene i djeca nisu uvođeni u dokumentaciju mada su i oni deportirani.

O odvođenju Roma iz Male Mlake u svojim sjećanjima govori i Slavica Kanić Detelić. U logoru je život pošteđen bio tek malom broju Roma, pretežno pojedincima angažiranim na poljoprivrednim radovima i kopanju jama-grobnica. Posljednji među njima likvidirani su početkom 1945.

3.7 OTPOR I PROGON ZAGREPČANA I ZAGREPČANKI KOJI SU SE SUPROTSTAVILI TERORU

Prema sačuvanim svjedočanstvima znatan dio stanovništva prihvatio je poraz Jugoslavije i uspostavu NDH smatrajući da su dočekali samostalnost Hrvatske, no ubrzo je došlo do otrežnjenja. Mnoge je uznemiravala politika usmjerena protiv komunista, Srba, Židova i Roma.

Slavica Kanić Detelić, koja kaže da je bila radosna zbog osnivanja Nezavisne Države Hrvatske i da je veselo dočekala Nijemce po ulasku u Zagreb, svjedoči da se vrlo brzo razočarala jer je shvatila kako ustaški sustav funkcionira: „Na kraju krajeva, tako sam vidjela i imala prilike vidjeti kako su ljudi proganjani, kako ta sloboda, to nešto, da to ne postoji. Da su ustaše tu glavni.“

Taj stav potvrđuje i Vera Winter, koja tvrdi: „Ja sam bila prisutna i moram priznati da sam se ja tada opredijelila za... Ne tada! Ali malo iza, kada sam vidjela kako su po Zagrebu hapsili Jevreje, a u mojoj sredini je bilo nekoliko tih obitelji Jevreja. Kako su postupali u tim noćnim racijama, kada je u kuću došao nekakav... Mi smo sve zvali „gestapovci“, makar su bili i Hrvati.“

Nakon poraza Kraljevine Jugoslavije, jedini koji su imali relativno razvijenu mrežu bili su komunisti i njihovi simpatizeri, s oko 4000 članova Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) i 30.000 članova i članica Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ-a) na razini cijele države.

Upravo oni u Hrvatskoj počinju organizirati otpor, prvo u sklopu tajnih sastanaka, a od 22. lipnja 1941. kad je Njemačka prekršila Pakt o prijateljstvu s SSSR-om (Pakt Ribbentrop – Molotov) i u prvim oružanim akcijama.

Dragica Vajnberger, koja je rođena 1919. u Zagrebu, ističe da je već kao gimnazijalka postala članica SKOJ-a, s čijom je aktivnošću prvi put u kontakt došla preko školskih kolega. Pridružila im se jer je vjerovala u bolji život i pravednije društvo, kao i zbog toga što je među tom omladinom našla istomišljenike i prijatelje. U tim se godinama nisu mnogo bavili političkim radom, već su čitali literaturu, išli na sastanke te na izlete i razna druženja.

Zagrebački mladi pokazali su solidarnost i bez direktnog organiziranja komunista, kad su krajem svibnja 1941. ustaše na stadionu u Maksimiru pokušali javno podijeliti zagrebačke srednjoškolce prema nacionalnoj osnovi i pozvali ih da se odvoje od Srba i Židova. Nakon prvotne zbunjenosti, gotovo svi su spontano prešli na stranu stadiona gdje su se nalazili Srbi i Židovi i tako se s njima solidarizirali (više među lokacijama pod stadion Maksimir).

Dok su tijekom 1941. nakon poziva KPJ na oružani ustanak glavninu pripadnika narodnooslobodilačke vojske činili već opredijeljeni ljevičari, kasnije su se sve više pridruživali ljudi različitih političkih uvjerenja koji su se željeli suprotstaviti teroru.

U Zagreb je prije rata stizao veliki broj radnika i radnica iz okolnih mjesta, o čemu je govorila i Slavica Kanić Detelić koja je u Zagreb došla 1938. kao dvanaestogodišnjakinja iz Male Mlake kako bi učila šivati i čuvala djecu. Kad je počeo rat, njezine tete koje su radile u tvornici Elka: „...su bile strašno nesretne jer su kolege koji su bili Srbi odvlačili i oduzimali im imovinu.“ Govori i o porodici Gavranović, iz ulice Šandora Breščenskoga 5 u Zagrebu, kod koje je u to vrijeme čuvala djecu te o trenutku kada je shvatila da u svom stanu kriju ljude od progona.

Jednog dana pred kuću je došao kamion te strpao i odveo židovsku familiju iz zgrade. „Bila sam jako pobožno dijete, učila sam ručni rad kod časnih sestara u Odri, bila sam jako pogođena, nisam mogla shvatiti zašto to rade tako“. Čula je i što se događa u Mlaki: „Kad su Cigane došli hvatati u naše selo gdje su živjeli, a moja najmlađa sestra koja je imala 7 godina bila je na paši sa svinjama, bila je znatiželjna, išla je gledati što se događa, pa ju je ustaša zgrabio i metnuo je na kamion s Ciganima. Stric je slučajno to vidio, od oca bratić koji je isto bio s ustašama i viknuo „Nije to cigansko dijete!“, uzeo ju je s kamiona i viknuo „Beži doma!“. No taj stric kao i mnogi drugi su posle bili nama velika pomoć. To cigansko naselje u Maloj Mlaci su jednostavno uništili i otpeljali u logor. Ljudi su shvatili šta je i kaj je.“ U selu je uskoro ostala tek jedna obitelj koja je podupirala ustaše, dok su svi ostali pomagali partizane i bili ilegalci.

U svojoj knjizi *Stoljeće života* Juraj Hrženjak piše: „Veliki broj građana vidio je pljačku i ubijanje ljudi. Okupator i ustaše javno su vješali i ubijali da bi zastrašili one koji ih nisu podržavali. Zločinci su zgrozili, ali i zaplašili ljude. Komunistička je partija pronalazila načine da priđe ljudima i da ih usmjeri na otpor. Svijest o naci-fašističkom zlu i saznanje da se na sve moguće načine tom zlu treba suprotstaviti, bili su naša pokretačka snaga. Za borbu u takvim uvjetima bila je važna, prije svega, dobra organizacija. U kolovozu 1941. našao sam se u Kačićевой ulici u Zagrebu. Prema meni je išla Mira Hiršler, Židovka koju sam dobro poznavao. Bila je loše obučena, na njoj je visila suknja. Približavajući se na 20-30 koraka od mene, počela se mrštiti i praviti grimase. Na taj me je način odvrtila da joj se obratim, jer svatko tko joj se približio bio je uhapšen i doživio je njezinu sudbinu. Uplašio sam se. Vidio sam da iza nje idu dva čovjeka i krenuo sam na drugu stranu ulice. Kasnije sam se okrenuo i vidio da ona ide dalje, a njih dvojica za njom. Mira je bila strašno mučena i ubijena.“

Siniša Maričić koji se u ilegalni rad uključio kao šesnaestogodišnji učenik II. muške gimnazije, govori o svojoj odluci da se pridruži pokretu otpora: „Negdje 1942. majka je rekla “Ovdje se više ne da sjediti na dvije stolice” i nastavlja: „Ona je naravno to sve povela... Kad je Ivan Mečar (ubijen u ožujku 1943.) ...došao kod nas s ranjenim koljenom, rekao sam majci “I ja bih nešto radio, ja bih htio sudjelovati”. Trebali su nekoga tko zna dobro pisati. Donesena je velika pisaća mašina, zvala se Orga... Ispod nas je stanovao vlasnik kuće... žena i on su bili Švabe, a mašina se jako čula. Da bi smanjili mogućnost da se čuje stavili bi ispod mašine tri-četiri deke... Radio sam na pripremi tiskarskog materijala za Vjesnik (punim imenom Vjesnik Jedinostvene narodnooslobodilačke fronte Hrvatske), matrice su kasnije išle na šapirograf... Krajem tjedna bi došao jedan drug i nosio materijale na umnožavanje u Grškovićevu...” U Zagrebu je tada bilo više ilegalnih tiskara.

Osobna sjećanja:

Više informacija o Ivanu Mečaru, koji je u vrijeme kad se sklonio u stan Maričićevih bio politički sekretar Komunističke partije u Zagrebu, kao i njegovom radu i pogibiji, dostupno je na <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/sinisa-maricic/>.

3.8 ORGANIZIRANJE NARODNOOSLOBODILAČKOG POKRETA

Narodnooslobodilački pokret u Zagrebu bio je dio širih gibanja. Kako piše Nikola Anić u knjizi *Antifašistička Hrvatska*: „Prvi partizanski odred, koji je osnovan u Hrvatskoj, odnosno u okupiranoj Jugoslaviji, formiran je 22. lipnja 1941., u šumi Žabno kod Siska. Bio je to Sisački narodnooslobodilački partizanski odred. Nastao je zalaganjem rukovodstva NOP-a i angažiranjem Vlade Janjića Cape. Osnovali su ga hrvatski komunisti, njih 39 Hrvata, koji su odmah počeli s borbenim akcijama. Nije to bio prvi partizanski odred u okupiranoj Europi, niti prvi antifašistički partizanski odred u Europi, kako se dugo govorilo. Prve oružane partizanske postrojbe pojavile su se još 1939. u okupiranoj Poljskoj, onda u Norveškoj, Francuskoj, zemljama Beneluksa, u Grčkoj itd.“

Političko usmjerenje pokreta određuje predsjednik Komunističke partije Josip Broz Tito koji ističe da se: „...partizanski odredi zovu narodnooslobodilački i zbog toga što to nisu borbene formacije bilo koje političke partije i grupe – u konkretnom slučaju ni Komunističke partije, bez obzira na to što se komunisti bore u prvim redovima, već su to borbeni odredi naroda Jugoslavije. Politička linija partizanskih odreda mora biti – Narodnooslobodilački antifašistički front svih naroda Jugoslavije, bez obzira na politička uvjerenja.“

Na Baniji, Kordunu i Lici zbog ustaškog terora u srpnju i kolovozu 1941. počinje oružani ustanak srpskog stanovništva, o čemu Vladimir Bakarić kaže: „... u Hrvatskoj smo masovno počeli revoluciju sa Srbima. Doduše počeli smo s Hrvatima, ali u relativno malim razmjerima. Prvi partizanski odredi bili su hrvatski.“

Poslije gubitka dijela vodećih osoba u prvim mjesecima rata te nesuglasja i sukoba u vrhu Komunističke partije Hrvatske (primjerice slučaj Kopinič) zbog različitih stajališta oko odnosa KPH prema KPJ, u drugoj polovici 1941. se „...rukovodstvo NOP-a oslobodilo početnih grešaka oko djelovanja ustanka putem diverzija, sabotaža i atentata. Postupno je težište borbe usmjereno na oružane aktivnosti izvan gradskih područja...“.

Postupno se sve više ljudi uključivalo u akcije protiv neprijateljskih vojnika i kolaboracionista. U gerilskom ratu kakav su protiv okupatora vodili partizani bili su sve brojniji napadi na komunikacije (poput akcije u Pošti u Jurišićevoj u Zagrebu) i napadi na manje neprijateljske postrojbe. Nakon prvih oružanih akcija te uspostave kontrole nad prvim oslobođenim područjima organizira se paralelna struktura upravljanja. Uz diktaturu NDH i kralja u emigraciji postupno se razvija nova vlast. Kako piše Nada Kisić Kolanović, centralno rukovodstvo KPJ 1941. dogovara stvaranje zajedničkih odbora narodnog oslobođenja: „Na odlučno značenje širenja političke osnovice NOP-a ukazano je i na vojno-političkom savjetovanju u Stolicama, potkraj rujna 1941. godine.“ Smjer razvoja Narodnooslobodilačkih odbora (NOO) opisao je Edvard Kardelj u članku u užičkoj *Borbi* od 19. listopada 1941. Također, u okružnici br. 4 CK KPH donesenoj na početku prosinca 1941. godine određuje se da su NOO-i organi vlasti zasnovani na političkoj platformi koja otvara vrata svima onima što stoje na liniji borbe protiv okupatora. Okružnica prenosi određenje najviših partijskih foruma o NOO-ima kao „privremenim organima vlasti“, koji su „birani slobodno i neposredno od samog naroda“ i koji „nisu organi nijedne partije“, već „u njima trebaju biti zastupljene, preko svojih predstavnika, sve političke stranke, grupe i struje koje su na liniji borbe protiv fašističkih okupatora i njihovih domaćih plaćenika“. Na prostoru Hrvatske to je pitanje zacijelo dobilo presudnu važnost za privlačenje pristaša HSS-a odnosno šire podrške u selima i gradovima.

Na sve većim oslobođenim teritorijama osnivaju se odbori nove revolucionarne vlasti: narodno-oslobodilački odbori (NOO-i). Razvijanjem i proširivanjem Narodno-oslobodilačke borbe (NOB), osim vojnih jedinica sve više raste i mreža NOO-a. Prema podacima koje je Nataša Mataušić pripremila za Muzej Il. Zasjedanja AVNOJ-a: „potkraj 1942. oslobođena područja većeg ili manjeg razmjera nalazila su se po čitavoj Hrvatskoj, a u operativnim jedinicama Narodno oslobodilačke vojske i pokreta otpora Hrvatske (NOV i POH) bilo je oko 25.000 boraca. Mreža NOO-a je brojala 1477 odbora.

Partizanske su jedinice do druge polovice 1942. oslobodile područje veće od 50.000 kilometara kvadratnih, koje je obuhvaćalo dijelove zapadne Bosne i znatna područja Hrvatske pa je partija umjesto o privremenim organima vlasti počela planirati narodnu vlast te sazvala prvo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ-a) u Bihaću u studenom 1942. Kako piše Nataša Mataušić: „Kada je u drugoj polovini veljače 1943. razbijena četvrta neprijateljska ofenziva, vijećnici AVNOJ-a iz Hrvatske osnovali su 1. ožujka 1943. u ličkom selu Ponorima Inicijativni odbor Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) sa zadatkom pripreme svih predradnji za osnivačku skupštinu najvišeg političkog predstavništva NOP-a u Hrvatskoj. Inicijativni odbor ZAVNOH-a prenosio je i provodio u život sve direktive AVNOJ-a na teritoriji Hrvatske.“

3.9 TEMELJI DRŽAVNE SUVERENOSTI

Kako je zapisano u Izvorišne osnove Ustava Republike Hrvatske povijesno pravo hrvatskog naroda na punu državnu suverenost zasniva se i na „uspostavi temelja državne suverenosti u razdoblju Drugoga svjetskog rata, izraženoj nasuprot proglašenju Nezavisne Države Hrvatske (1941.) u odlukama Zemaljskoga antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (1943.).“

Mrežno izdanje Hrvatske enciklopedije navodi: „Prvo, osnivačko zasjedanje, Zemaljskoga antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (1943.) (ZAVNOH) bilo je održano u Otočcu 13. VI. 1943., dok je druga sjednica bila održana idući dan (14. VI.) na Plitvičkim jezerima. Tada je bio izabran Izvršni odbor ZAVNOH-a od 11 članova i njegov predsjednik V. Nazor. Prihvaćena su dva dokumenta: *Rezolucija (Plitvička rezolucija)* i *Proglas narodima Hrvatske*. Prema Rezoluciji, ZAVNOH je preuzeo ulogu najvišega političkoga tijela Hrvatske i rukovodstva NOP-a, dok su u Proglasu bili objavljeni osnivanje i ciljevi ZAVNOH-a. Na Drugom zasjedanju ZAVNOH-a, održanome 12–15. X. 1943. u Plaškom, bilo je izabrano 15 vijećnika u novi Izvršni odbor te Tajništvo, koje je s odjelima ZAVNOH-a obavljalo ulogu hrvatske vlade, sve do osnutka Narodne vlade Hrvatske u Splitu 1945. Bio je donesen Pravilnik o unutrašnjoj organizaciji ZAVNOH-a, potvrđene su odluke njegova Prvoga zasjedanja te odluka Izvršnoga odbora od 22. IX. 1943. o priključenju svih dijelova Hrvatske koji su prema Rimskim ugovorima iz 1941. bili pripali Italiji. Na Trećem zasjedanju, održanom u Topuskom 8–9. V. 1944., ZAVNOH je postao nositelj suvereniteta narodâ i države Hrvatske.“

Nasuprot ustaškoj strahovladi i diktaturi Ante Pavelića kojeg su na čelo Nezavisne Države Hrvatske imenovali nacisti i fašisti, paralelno se gradila nova vlast. Kako piše na stranici Hrvatskog sabora: „Tijekom 1942. godine Sabor se sastao tri puta: u veljači, travnju i u prosincu. Sazivao ga je Ante Pavelić, koji je autokratski vladao tadašnjom Nezavisnom Državom Hrvatskom uspostavljenom voljom Njemačke i Italije 10. travnja 1941. godine. Iako je u radu tadašnjeg Sabora sudjelovalo 150 od 207 pozvanih osoba (zastupnici izabrani na izborima 1938. godine, članovi Hrvatske stranke prava, ustaški čelnici i predstavnici njemačke narodne skupine), Sabor je trebao biti samo pozornica za proglašavanje politike NDH, bez stvarne vlasti koju je u cijelosti obnašao Ante Pavelić.

Rad Sabora u razdoblju NDH ugasio se iste godine koje je i sazvan nakon dvadesetogodišnje stanke, u prosincu 1942.

Za vrijeme II. svjetskog rata na području Hrvatske pod kontrolom antifašističkog pokreta Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) obavljalo je vrhovnu zakonodavnu i izvršnu funkciju.“

3.10 POBJEDA I OBRAČUN S NEPRIJATELJIMA

Partizanske snage su 8 svibnja 1945. ušle u Zagreb iz kojeg se povukla glavnina okupacijske vojske i oružanih snaga NDH. Tog su se dana borbe još vodile u centru grada i na potezu prema Gračanima. Preživjeli Židovi, Srbi, Romi i pripadnici NOV-a su napokon mogli odahnuti jer je okončan okupatorski i ustaški teror. Sada su od osvete jugoslavenskih i hrvatskih komunističkih vlasti strepili pripadnici ustaških i domobranskih postrojbi, koji su se kod Bleiburga predali tek 15. svibnja 1945. Likvidacije su počele ubrzo nakon izručenja zarobljenika od strane saveznika i prelaska granice, pa se procjenjuje da su u topničkim rovovima u Teznom kod Maribora zakopani posmrtni ostaci više od 14.000 osoba. Ukupan broj stradalih u zarobljeničkim kolonama i logorima do danas nije utvrđen. Na području Zagreba pronađeni su posmrtni ostaci u Gračanima, možda dijelom povezani sa završnim oružanim obračunima, dok se rezultati identifikacija za posmrtnu ostatke ekshumirane na Savskoj cesti kod Učiteljske akademije još očekuju. Vođeni su i pravosudni postupci protiv narodnih neprijatelja pa se na osnovu raspoloživih presuda zaključuje da je u Hrvatskoj za suradnju s okupatorom osuđeno oko 5200 osoba, od toga oko 1500 na smrt.

4. Lokacije

4.1 USTAŠKI ZATVORI

Nakon uhićenja zbog sumnje u neki zločin ili samo zbog toga što su bili pripadnici određenih društvenih skupina koje su ustaše progonili, sumnjivci bi najprije bili odvedeni u neki od gradskih zatvora. Tamo ih se ispitivalo, vrlo često i mučilo te odlučivalo o njihovoj sudbini. Neki su bili pušteni odnosno premješteni u druge zatvore, no većina ih je završavala u logorima širom NDH ili su strijeljani na nekoj od lokacija u okolini Zagreba.

- **Zatvor u Petrinjskoj – Petrinjska 18**

Zatvor u Petrinjskoj ulici postojao je i prije Drugog svjetskog rata te služio istoj svrsi. Po osnivanju NDH, bio je uglavnom zatvor za političke protivnike, ali i sve druge osobe koje su pod nekom sumnjom uhićene. Jedna od prvih većih grupa zatvorenika, njih 183, dovedena je u Petrinjsku već 19. travnja. Zatvor je zauzimao čitav prostor zgrade i protezao se na nekoliko katova.

U prizemlju se nalazila velika dvorana u koju su osobe dovođene odmah po dolasku i gdje su se vršila ispitivanja, dok su ćelije bile smještene na katovima. Uglavnom su bile male te je u njih moglo stati 5-6 osoba, no ustaške su vlasti u njih znale strpati i do 30 ljudi.

Ovako Siniša Maričić opisuje ćeliju u kojoj je boravio: „I tamo u Petrinjskoj sam bio onda u jednoj ćeliji u kojoj je bilo jedno, bile su, znate što su prične, ono od dasaka kreveti složeni, uz jedan i drugi zid, bilo je dosta nagurano, ja mislim da nas je bilo barem 20-ak u tome, nije bila velika ćelija.“ Očigledno je da su uvjeti u zatvoru bili jako loši. Zatvorenici su bili nagurani u prostorije neadekvatne veličine, najčešće su sjedili na podu jer drugog namještaja nije bilo te su imali jednu kantu u koju su obavljali nuždu. Higijena je također bila jako loša, hrane je bilo malo, a i kad bi ju dobili, bila je vrlo slabe kvalitete. Kroz zatvor je za postojanja NDH prošlo jako puno ljudi, a mnogi su tamo nakon zatvaranja boravili i više puta, što se posebno odnosi na komuniste i pripadnike ilegalnog pokreta. U istražni zatvor u Petrinjskoj doveden je i osamnaestogodišnji SKOJ-evac Vladimir Bobinac koji je svjedočio da subili vezani lancima i fizički zlostavljani, a kasnije je prebačen u sudski zatvor u Amruševoj. Zatvor u Petrinjskoj nastavio se koristiti u iste svrhe i nakon prestanka postojanja NDH.

• **Zatvor u Amruševoj**

Prema svjedočenju Vladimira Bobinca, iz sudskog zatvora na uglu Amruševe i Petrinjske pušten je na molbe njegove samohrane majke. U istoj ćeliji s njim bio je i Silvestar Pelcl koga su ustaše uhitili kao pripadnika 1. partizanskog odreda, nakon čega je osuđen na smrt i strijeljan. S njim je bio i učitelj Stažić, HSS-ovac koji je prije rata u novinama pisao protiv ustaškog pokreta, a kasnije završio u Jasenovcu. Na mjestu sudskog zatvora i danas se nalazi zatvor pri Županijskom sudu u Zagrebu.

• **Zatvor u Savskoj – Savska cesta 60**

Na križanju Savske i Vukovarske, mjestu gdje se danas nalazi okrugla zgrada puna reklama i dućana, do 1960-ih je postojao zatvor. Nastao je krajem 19. stoljeća i koristio se kao ženska kaznionica kojom su upravljale časne sestre iz redova sv. Vinka Paulskog. Uspostavom NDH preuzimaju je ustaške vlasti te tamo počinju dovoditi i muškarce koji su se obično nalazili u prizemlju i na prvom katu, dok su žene bile smještene na drugom. Ovdje su zatvarane osobe optužene za protudržavno djelovanje, dakle, svi oni za koje se sumnjalo da rade protiv NDH. Često su to bili komunisti, ilegalci, sindikalisti, kao i mnogi intelektualci koji se nisu slagali s ustaškom vlasti.

Mnogi su zatvorenici u Savsku dovedeni iz zatvora u Petrinjskoj ili iz drugih zatvora u gradu pa je tako tamo bio zatvoren i Siniša Maričić zajedno s majkom i ocem. On je kao maloljetnik naknadno oslobođen, dok su njegovi roditelji odvedeni u logor Stara Gradiška gdje su ostali od sredine 1943. do 1944. kad je otac pušten a majka prebačena u Lepoglavu, odakle je tek pred kraj rata bila oslobođena u razmjeni. Maričić ističe da je zatvor u Savskoj bio nešto bolji od onog u Petrinjskoj jer je tamo bilo hrane te se lako uspostavljao kontakt s osobama vani. Također, tamo mu je dodijeljeno radno mjesto u kuhinji, pa kaže da se osjećao korisnim i da je to za njega bilo puno bolje nego samo sjediti u ćeliji. I drugi svjedoci se slažu da su uvjeti u ovom zatvoru bili bolji nego u prethodno opisanim, pogotovo u prvim mjesecima postojanja NDH.

Neki zatvorenici su odmah po dolasku smješteni u samice, dok su se ostali nalazili u zajedničkim ćelijama. Pavle Gregorić sjeća se da je on sa skupinom drugih zatvorenika bio smješten u velikoj i prostranoj sobi, gdje su mogli biti udaljeni jedni od drugih i grupirati se. Prostorije su imale velike prozore s kojih su mogli promatrati promet na Savskoj no u njima nije bilo ležajeva, niti ikakvog namještaja.

Hrana je bila oskudna ili je nije bilo, ali imali su dogovor s obiteljima ili prijateljima izvana, kojima je bilo dozvoljeno da im ju u zatvor unesu.

Milko Riffer svjedoči da su izvana mogli dobiti i razne druge stvari, kao npr. cigarete, odjeću, fotografije i sl. Na početku je situacija s osobljem i stražom bila vrlo čudna. Ključeve od ćelija imale su časne sestre koje su i ranije brinule o zatvoru i zatvorenicima te su s njima izravno komunicirale, donosile im hranu i druge potrepštine. Pred vratima ćelija su se nalazili stražari koji su brinuli o redu među zatvorenicima, a uglavnom se radilo o zagrebačkim policajcima. Po hodnicima i uz vrata nalazili su se pristalice Vladka Mačeka, u dvorištu oko zatvora stražu su čuvali ustaše, dok su im izvan njega pomagali i Nijemci. Ta situacija dobro opisuje kaos koji je tada vladao u čitavoj državi. Ipak, u to vrijeme zatvorenici su imali mnogo veće slobode te čak prilično dobar tretman. Mogli su međusobno razgovarati, svaku večer su pjevali, održavali su tečajeve stranih jezika, političke teorije, kartali su, igrali šah. Ljuba, jedan od zatvorenika, sjeća se da su 1941. u zatvoru čak slavili 1. maj – Međunarodni praznik rada. Na taj dan su časne sestre donijele cvijeće i zelenilo kojim su ukrasile sve prostorije u zatvoru, a stigla im je i odlična hrana. Održali su svečanost na kojoj su govorili Prica, Cesarec i Krndelj, a smjeli su se i međusobno posjećivati van svojih prostorija.

Sjeća se i da su gotovo cijeli dan pjevali borbene, ruske i slične pjesme, koje su bile jasan znak protivljenja fašizmu i ustaškom režimu, međutim, ništa im se nije dogodilo. Zanimljiva ličnost bila je i glavna upraviteljica zatvora, časna sestra, koja je često navraćala u ćelije k zatvorenicima, a posebno se voljela družiti s komunistima te je u razgovoru s njima vrlo jasno davala do znanja da poznaje marksističko učenje i način funkcioniranja komunističke organizacije. Kasnije, kada se ustaška vlast učvrstila i kad su se formirale njihove službe, situacija u zatvoru se pogoršala. Stražari su postali stroži, ustaše su često upadale u ćelije i vršile pretrese, a zatvorenicima se prijetilo te ih se mučilo. Taj zatvor koristio se sve do 1960-ih godina kada je srušen, a na njegovom mjestu izgrađena je moderna okrugla zgrada u kojoj je bio smješten salon namještaja ljubljanske firme Slovenijales.

Izvor slike: **Jedno od najfrekventnijih križanja u Zagrebu krije tajnu: Znete li da je ondje bio zloglasni zatvor? - tportal**

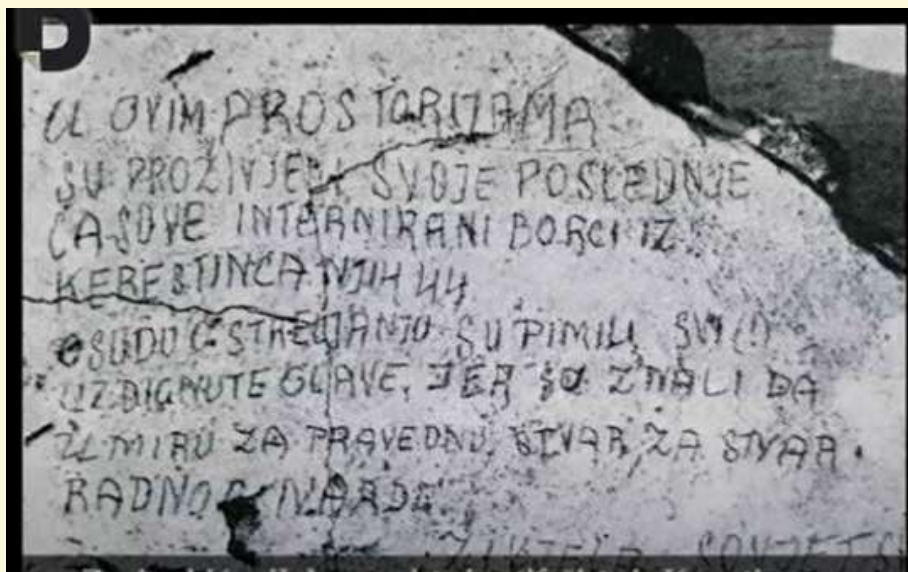
• **Zatvor na Trgu žrtava fašizma – Trg žrtava fašizma 10**

Današnji Trg žrtava fašizma je do 1941. nosio ime kralja Petra I. Karađorđevića, od 1941. do 1942. zvao se Trg III., a potom Trg Kulina Bana, u čast bošnjačkom muslimanskom stanovništvu koje se nakon okupacije i proglašenja NDH našlo u njenom sastavu. Zgrada na broju 10 je prije Drugog svjetskog rata pripadala Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti koja je njenim iznajmljivanjem osiguravala prihod za svoj znanstveni rad. Izgradnja kompleksa bila je financirana iz imovine zaklade Kralja Aleksandra I., a grad Zagreb darovao je prazno gradsko zemljište na južnoj strani trga. Oko trga se već od 1941. nalazilo mnogo zloglasnih institucija, među kojima je i ovaj zatvor kojeg je osnovao je Gestapo zajedno s ustašama. Zatvorske ćelije nalazile su se u podrumu zgrade, zbog čega u njima nikada nije bilo svjetla niti svježeg zraka.

Milko Riffer je tijekom istrage u tom zatvoru proveo dva mjeseca, dijeleći ćeliju sa 100 drugih uznika koji su se često izmjenjivali. Tu su zatvarani ljudi najrazličitijih društvenih slojeva, iz raznih dijelova Hrvatske, zbog optužbi da su surađivali s ilegalcima, pomagali im ili djelovali protiv režima, pri čemu su mučeni, premlaćivani i podvrgavani teškom poniženju i sramoćenju. Danas je zgrada vlasništvo Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti i već se godinama ne koristi jer treba obnovu.

- **Zatvor ustaškog redarstva – Franje Račkog 9**

U zgradi u ulici Franje Račkog 9, u neposrednoj blizini današnjeg trga Žrtava Fašizma, nalazio se još jedan ustaški zatvor. U njega su također kratkotrajno dovodeni zatvorenici koji su kasnije odvoženi u logore ili na mjesta strijeljanja. Ovaj zatvor bio je vrlo zloglasan te je zapamćen kao jedno od najvećih mučilišta u Zagrebu.

Najpoznatiju grupu zatvorenika koja se tamo nalazila činilo je 44 zarobljenika uhićenih nakon neuspješnog pokušaja bijega iz logora Kerestinec. Dovedeni su u podrum zgrade zatvora ustaškog redarstva, optuženi za rad protiv države i osuđeni na smrt, a većina ih je nakon par dana strijeljana na Dotrščini.

Radilo se o intelektualcima vezanima uz komunističku partiju i ilegalni pokret u Zagrebu, a možda najpoznatiji među njima bio je pisac i novinar August Cesarec, koji je na zidu zatvorske ćelije u kojoj su se nalazili ostavio i pisani trag.

Naime, tamo je pronađen sljedeći zapis olovkom: „U ovim su prostorijama proživjeli svoje posljednje časove internirani borci iz Kerestinca, četrdeset četvorica. Osudu o strijeljanju primili su svi uzdignute glave, jer su znali da umiru za pravednu stvar, za stvar radnog naroda. Živjela sovjetska Hrvatska!“. Analizom rukopisa ta je poruka pripisana upravo Cesarcu, a danas se čuva u Hrvatskom povijesnom muzeju.

Na zgradi je izbljednula spomen ploča. Fotografija je u nastavku.

- **Zatvor na Ksaveru – Jandrićeva ulica 74**

U zagrebačkom naselju Ksaver nalazio se zatvor i središte specijalne službe koja se bavila isključivo istragama protiv komunista i antifašista. Bio je smješten u privatnoj vili u Jandrićevoj ulici, a u narodu je bio poznat pod imenom „Sing-sing“, prema poznatom zatvoru u državi New York. Ovo mjesto ostalo je zapamćeno kao najveće mučilište komunista i ilegalaca te najgori zatvor u Zagrebu. Iako se znalo za njegovo postojanje, dugo nije bilo poznato gdje se točno nalazi. Također, smatralo se da se iz njega ne može pobjeći, ali ni izaći na slobodu. No, u svojim sjećanjima Milica Opalo-Milidrag donosi priču o Momiru Martinu, članu SKOJ-a s Trešnjevke, koji je u zatvoru na Ksaveru završio nakon što je uhićen zbog sudjelovanja u ubojstvu policajca Tiljka. Drugi ilegalci znali su da je tamo i nisu očekivali da će ga više ikada vidjeti, no on je u listopadu 1941. uspio pobjeći i izbjeći ponovno uhićenje.

- **Sjedište Ustaške nadzorne službe (UNS) – Zvonimirova ulica 2**

Zgrada u kojoj je nekoć bilo sjedište Ustaške nadzorne službe, tajne policije i vrhovne službe ustaškog sustava terora u Zagrebu, nalazi se na uglu Zvonimirove ulice i Trga žrtava fašizma. U njenom podrumu bio je smješten zatvor koji je zapamćen kao mjesto strašnog fizičkog i psihičkog mučenja. Ivica Gretić taj zatvor naziva „ljudskom klaonicom“, a imamo sačuvane i brojne zapise koji svjedoče o strašnim torturama. Ljudi su mučeni najrazličitijim metodama, sve kako bi progovorili i izdali suradnike i poznanike, druge ilegalce.

Najpoznatije zatvorenice tog zatvora bile su sestre Rajka i Zdenka Baković, uhićene na svom kiosku u Nikolićevoj ulici (danas Teslinoj) jer je mlađa Rajka bila članica SKOJ-a, a Zdenka i mlađa braća simpatizeri. U zatvoru su obje teško mučene, a Rajka je nakon nekoliko dana prevezena s teškim ozljedama u bolnicu Sveti Duh, gdje je ubrzo preminula. Iz nalaza obdukcije vidljivo je da je imala ozljede i podljeve po cijelom tijelu te da je preminula od posljedica mučenja. Zdenka je, iz očaja i straha da pod prisilom ne oda nekog od prijatelja i suradnika, na Božić 1941. skočila s trećeg kata ove zgrade na pločnik Zvonimirove ulice te je od posljedica skoka umrla.

4.2 LOGORI I MJESTA DEPORTACIJE

• Zagrebački zbor – Savska cesta 25

Na mjestu današnjeg Studentskog Centra, od početka 20. stoljeća nalazio se Zagrebački zbor, odnosno Zagrebački velesajam. Bio je sastavljen od mnogo izložbenih prostora te paviljona koji su pripadali raznim europskim državama. Jedini koji se u izvornom obliku danas još može vidjeti je Francuski paviljon i nalazi se u dvorištu iza centralne zgrade Studentskog centra. Upravo zbog mnogo slobodnog prostora i blizine željezničke pruge, od lipnja 1941. prostor Zagrebačkog zbora korišten je kao sabirni logor za Židove, Srbe, komuniste, ilegalce i druge. On je bio prva stanica za brojne Zagrepčane, kao i druge nepoćudne stanovnike sjeverne i sjeveroistočne Hrvatske, pa čak i one iz dijelova Bosne i Hercegovine, gdje se odlučivalo o njihovoj sudbini.

Manji dio uhićenih (oni koji su imali valjane propusnice za inozemstvo odnosno okupirane dijelove Hrvatske, liječničke potvrde ili su bili iz miješanih brakova) bio je pušten, no većina zatvorenika je oдавде prevožena u prvi koncentracijski logor osnovan na području NDH – Danicu kod Koprivnice, zatim u gospički sustav logora (Gospić, Jadovno, Slana i Metajna na Pagu), a kasnije i u Jasenovac i tamošnji sustav logora. Tako je i Eva Akerman, Židovka iz Varaždina, uhićena zajedno s cijelom obitelji i dovedena prvo na Zagrebački zbor, da bi nakon 4-5 dana svi skupa bili premješteni u logor u Gospiću. Kao što je već rečeno, Zagrebački zbor bio je vrlo pogodno mjesto za tranzitni logor jer se nalazio se u trokutu između dvije pruge, prema sjeveru i prema jugu, kao i blizu zagrebačkog Glavnog kolodvora. To je omogućavalo da se ljude prevozi u raznim smjerovima bez da ostali građani to vide. Ljudi su u vlakovima uglavnom odvoženi noću, u zatvorenim stočnim vagonima.

U samom logoru, zatvorenici su najvećim dijelom bili smješteni u Francuskom te dva susjedna paviljona. Uvjeti su bili vrlo loši, unutra nagurani ljudi spavali su na podu, u prostoriji bez ikakvog namještaja, a kasnije su u nju postavili slamu kako bi im bilo udobnije. Mučeni su, tjerani da čiste i rade druge teške poslove, dok su nuždu mogli obavljati samo preko dana jer po noći nisu smjeli izlaziti.

Izvor slika: **Studijsko putovanje - Zagreb - YouTube**

Hrane nije bilo, no mogli su je dobiti izvana od obitelji i prijatelja, a pomagala im je i Židovska općina. O uvjetima u logoru svjedoči Eva Akerman: „ ...tamo smo bili u sadašnjem Studentskom Centru, to je bio bivši Zagrebački velesajam, u Savskoj ulici, i tamo su nas zatvorili u neki paviljon, i sad je počelo tamo maltretiranje, ponižavanje. To je bilo grozno. Nešto su, sjećam se nekih detalja, kod nekog su našli džepnu svjetiljku i počeli urlati, i nas 20 poredali ovako uza zid, i s puškama, ja sam mislila da će nas sve streljati, a to su se oni izvivljavali, pa sad nisu, pa sad za 10 minuta opet, ono. Onda nam nisu dali, uopće tamo nije bilo WC-a, nego jedan put na dan, a ispred tog paviljona je išla pruga, kako su valjda taj Zagrebački velesajam povezali, i tu su bili oni pragovi, i onda su da se svaka na jedan prag, i onda bi stajali kraj nas, ma grozne stvari, i gledali, jedanput se smjela samo velika nužda na dan. To je bilo jedno užasno ponižavanje.“ Smatra se da je kroz ovaj logor prošlo oko 2500 Židova. Bio je aktivan do kolovoza 1941., kada je napušten i premješten na Zavrtnicu, vjerojatno zbog svog smještaja u centru grada.

• Logor na Zavrtnici – Zavrtnica 7 i 9

Nakon što su zaključili da je logor na lokaciji Zagrebačkog zbora preblizu centru grada, što njihova zlodjela previše izlaže pogledima, ustaše su logor premjestili na Zavrtnicu, koja se tada nalazila na gradskoj periferiji. Smješten je u prostore nekadašnje tvornice Kristalum (koja se bavila proizvodnjom tekstila), u dvije barake na brojevima 7 i 9, koje su već tada bile u jako lošem stanju. U susjedstvu nije bilo stambenih zgrada, logor su okruživale samo druge tvornice, a prostor je bio ograđen visokom ogradom, što je zatvorenike dodatno skrivalo od pogleda građana. U blizini Kristaluma nalazio se industrijski kolosijek s kojeg su se inače prevozili proizvodi i dostavljale sirovine. Sada je ta pruga ustašama poslužila za skriveni prijevoz logoraša prema drugim logorima u Hrvatskoj, uglavnom prema Gospiću, a od rujna i prema tek osnovanom Jasenovcu.

Zatvorenici su do vlaka prevoženi kamionima, a ustaške vlasti su sa željeznicom sklopile dogovor da se zatvorenici iz Zagreba transportiraju noću u zatvorenim vagonima, a da na postaju u Zagreb stižu rano ujutro. Najviše logoraša iz Zavrtnice uhićeno je tijekom velike akcije koja je počela 2. kolovoza 1941. i trajala cijeli mjesec. Ovdje se s logorašima postupalo mnogo strože nego na Zagrebačkom zboru, mučeni su, prijetilo im se, živjeli su u jako teškim uvjetima te su puštani samo u iznimnim situacijama. Istom brzinom kojom su zatvorenike odvodili, bili su dovoženi novi, pa su barake stalno bile pretrpane. Iz logora na Zavrtnici zadnja grupa logoraša prevezena je krajem rujna 1941., nakon čega je iz nepoznatih razloga logor napušten.

- **Logor Kerestinec–dvorac Erdody, Kerestinec**

Logor Kerestinec nalazio se u dvorcu obitelji Erdody, koji je izgrađen u 15. stoljeću, a kasnije se koristio u brojne svrhe. Zatvorenici su ovdje stigli već 21. travnja, što ga čini jednim od prvih logora u NDH. U toj grupi bilo je oko 60 ljudi, uglavnom Srba koji su dotada radili u državnim institucijama Banovine Hrvatske. Par dana kasnije u logor je dovedeno novih 100-tinjak građana Zagreba i okolice, koji su uhićeni iz raznih razloga, a većinom su također bili srpske nacionalnosti. Dana 1. svibnja u logor su dovedeni i prvi Židovi, točnije grupa od 70-ak utjecajnih židovskih odvjetnika. Prvi komunisti u logor dolaze 22. svibnja iz zatvora u Lepoglavi, zagrebačkoj Savskoj i Petrinjskoj ulici. Kerestinec je bio podijeljen u tri prostorno odvojena dijela – jedan za Srbe, drugi za Židove i treći za komuniste. Na početku je tretman prema zatvorenicima bio podnošljiv. Budući da u to vrijeme ustaški pokret još nije imao dovoljno članova na svim pozicijama u sustavu terora, stražari koji su se tamo nalazili bili su policajci naslijeđeni iz Kraljevine Jugoslavije. Zbog toga su zatvorenici mogli slobodno šetati unutar logorskih prostorija, pa čak i u dvorištu.

Kako hrana u logoru nije bila dobra ili je bilo jako malo, sa stražom je dogovoreno da zatvorenici kuhaju sami. Tako su dobili prostoriju u kojoj su uredili kuhinju, izabrali kuhare i osobe zadužene za brigu o zalihama hrane koja je stizala od rodbine, prijatelja i članova Partije. Odnos prema svim zatvorenicima u logoru, a posebno prema komunistima, znatno se postrožio nakon napada nacističke Njemačke na SSSR (22. lipnja 1941.). Tada je straža zamijenjena pripadnicima ustaške policije, zatvorenici više nisu smjeli izlaziti iz soba tijekom dana i održavati tečajeve, a doživljavali su i stalne pretrese. Najpoznatiji zatvorenici ovog logora bili su Božidar Adžija, Otokar Keršovani i Ognjen Prica. Oni su u Kerestinec prevezeni iz zatvora u Savskoj, pod optužbama da intelektualno organiziraju i podržavaju antifašistički pokret. Nakon što su u Zagrebu pripadnici ilegalnog pokreta ubili policajca Ljudevita Tiljka, jednog od najzloglasnijih ustaških policajaca koji je poznavao mnoge komuniste, privodio ih, mučio i tukao, za osvetu je 9. srpnja 1941. na Dotršćini strijeljana grupa u kojoj se nalazilo ovo troje intelektualaca. Tada je ostalim komunistima postalo jasno da su oni sljedeći na redu te su zajedno s partijom izvana organizirali bijeg iz logora. Pokušaj bijega započeo je u noći s 13. na 14. srpnja, kada su logoraši napali stražu koja je čuvala logor, razoružali ju te pobjegli. U bijegu je sudjelovalo 111 logoraša. No, pomoć koja je trebala stići od strane Komunističke partije, bila je loše organizirana i zakasnila je. Plan je bio da se istovremeno napadne straža iznutra i izvana, a da bi se to postiglo i akcija uspjela, prethodno je trebalo obaviti niz manjih operacija: dopremiti puške grupi koja je trebala napasti stražare izvana, prerezati telefonske žice koje su bile veza logora s policijom u Samoboru i Zagrebu, odvući pozornost stražara, poslati vodiča koji će ih kroz šumu dovesti do mjesta gdje su ih trebali primiti ljudi i organizirati smještaj, itd. No, dok su logoraši izvršili sve što je bilo dogovoreno, partijska organizacija je zakazala te im nije poslala gotovo nikakvu pomoć. Zatvorenici su sami i bez oružja ipak uspjeli svladati stražare i izaći van, no onda se organizacija raspala.

Naime, neke grupe su se odvojile i mjestimice zastale, a zatim krenule na dvije različite strane. Ustaške snage su na mjesto događaja stigle vrlo brzo te ih presrele i opkolile, pri čemu dolazi do sukoba u kojem je 31 bjegunac ubijen, dok je njih 44 uhićeno i prevezeno u zatvor u ulici Franje Račkoga 9. Kasnije su vrlo brzo osuđeni na smrt te strijeljani na Dotršćini. Samo je 14 bjegunaca zaista uspjelo pobjeći i spasiti se. Nakon ovog događaja preostali logoraši premješteni su na druge lokacije, a logor Kerestinec je napušten.

- **Zgrada gimnazije u Križanićevoj – Križanićeva 4**

Zgrada u Križanićevoj, u kojoj se danas nalaze četiri gimnazije, i prije Drugog svjetskog rata služila je istoj svrsi, obrazovanju učenika. No kako je NDH od travnja 1941. pa sve do jeseni iste godine zatvorila sve škole u državi, a kasnije često nisu radile zbog opasnosti, bombardiranja te nestašica struje i drugih energenata potrebnih za normalno funkcioniranje, školske zgrade su se tijekom rata koristile u razne svrhe. Tako je u gimnaziji u Križanićevoj neko vrijeme bila smještena njemačka vojska, no napustili su je nakon što je jedan dio škole uništen tijekom bombardiranja.

Prema dogovoru između njemačkih nacističkih i ustaških vlasti, u školu je u kolovozu 1942. dopremljeno oko 1200 Židova koji su trebali biti deportirani u druge logore, uglavnom u Auschwitz. Na nekoliko dana su bili smješteni u prazne školske učionice pa je time škola pretvorena u tranzitni logor. No ova lokacija nije bila pogodna za takvu svrhu zbog blizine okolnih zgrada i mogućnosti da stanari vide sve ono što se unutra događalo, makar je oko gimnazije postavljena brojna ustaška straža. Na dan kad je određen transport, iz logora je pušteno oko 400 ljudi, uglavnom starijih i teško bolesnih, te pojedinaca od kojih je ustaški režim mogao imati koristi, poput liječnika i sličnih stručnjaka. Ostali su usred dana utrpani u kamione i prevezeni do Glavnog kolodvora, a zatim dalje preko Maribora sve do Auschwitza. Ovo sve odvijalo se pred očima građana i među njima izazivalo simpatije i solidarnost prema zatvorenicima i logorašima, kao i nezadovoljstvo ustaškom vlašću. Mnogi od njih su u znak protesta narednih dana obilazili gradske zatvore noseći hranu i druge potrepštine ljudima koji su se u njima nalazili. Nakon tog događaja gimnazija u Križanićevoj više nije korištena u svrhe logora.

• Glavni kolodvor – Trg kralja Tomislava 12

Glavni kolodvor je u vrijeme Drugog svjetskog rata bio mjesto važnih zbivanja. Kako je željeznički promet tada bio vrlo bitan, s obzirom na to da su se vlakovi koristili za prijevoz zatvorenika i logoraša, kao i za prijevoz komunista i simpatizera ilegalnog pokreta u partizanske redove, kolodvori su mnogo značili za obje strane. Već od travnja 1941., a posebno nekoliko mjeseci kasnije, ustaške vlasti su s Glavnog kolodvora deportirale Židove i Srbe u razne logore širom NDH i Europe. Također, odavde je mnogo Srba prisilno preseljeno u Srbiju jer su u novoj državi postali nepoželjni, a mnogi su ljudi odvedeni i na prisilni rad, najviše u Njemačku, ali i u druge zemlje pod okupacijom Trećeg Reicha.

Već je spomenuto kako su ustaše imale dogovor s Hrvatskim državnim željeznicama da se logoraši prevoze zatvorenim vagonima i to uglavnom noću, a da u Zagreb stižu rano ujutro. Problematičan je bio smještaj kolodvora u centru grada, pošto su svi mogli vidjeti što se tamo događa i kakav je tretman zatvorenika. Zbog toga je za transport Židova i Srba iz grada korišten i Zapadni kolodvor koji je u to vrijeme bio manje vidljiv, kao i brojni industrijski kolosijeci smješteni na periferiji grada. Ti transporti vršeni su tijekom cijelog razdoblja postojanja NDH i to najčešće upravo s Glavnog kolodvora, gdje se i danas može vidjeti stara crna parna lokomotiva zvana „Katica“, koja je prema službenim informacijama, tamo izložena zato što se radi o jednoj od najstarijih koje su vozile u Hrvatskoj. No, manje je poznato da je ta ili slična lokomotiva prevozila prve logoraše iz zatvora i logora na Zagrebačkom zboru prema logoru Danica, a od tamo dalje prema Jadovnu i gospićkom sustavu logora.

Glavni kolodvor bio je i prvo mjesto na koje su dovođene srpske žene i djeca koje je Diana Budisavljević spasila iz brojnih logora. Tamo su prolazili proces raskuživanja, dobivali hranu, vodu te odjeću, a zatim ih se slalo u prihvatilišta za djecu i žene pravoslavne vjere.

Istovremeno, odavde su i brojni zagrebački komunisti odlazili u partizane ili na obavljanje zadataka širom NDH. I za njih je promet željeznicom bio vrlo važan, iako su kontrole na kolodvoru, a i u samim vlakovima bile vrlo stroge. Također, komunistički je pokret bio snažno prisutan među radnicima na željeznici, pa su tako često sudjelovali u izvođenju raznih diverzija. Minirane su pruge, na pojedine dijelove vlakova postavljani su eksploziv, a događalo se i da im nedostaju pojedini dijelovi pa je sve to putovanje željeznicom činilo nesigurnim i sporim.

• **Zapadni kolodvor – Trg Francuske Republike 13**

I Zapadni kolodvor, u to vrijeme poznat i kao Samoborski kolodvor, korišten je u iste svrhe kao i Glavni. Ipak, bio je manje izložen pogledima, pa su se s njega lakše mogli prevoziti Židovi i drugi zatvorenici. Najpoznatiji slučaj deportacije sa Zapadnog kolodvora dogodio se u svibnju 1943., kada je iz zatvora u Savskoj zadnja grupa Židova transportirana u Auschwitz. Prema kolodvoru su poslani pješice te su hodali uz pružne nasipe od Šarengradske, Brozove i Magazinske sve do Zapadnog. Tamo su, malo dalje od pravih putničkih perona, na industrijskom kolosijeku utrpani u stočne vagone i odvezeni iz Zagreba prema Poljskoj.

- **Barake iz kojih su ljudi odvođeni na prisilni rad – Radnička ulica 1**

Već od svibnja 1941. građani NDH redovno su slani na prisilni rad u Njemačku, ali i druge zemlje pod okupacijom Trećeg Reicha. Kako su se mnogi Nijemci nalazili po raznim ratištima širom Europe i svijeta, Njemačkoj je nedostajalo radne snage te su zbog toga dovodili ljude iz svih okupiranih država, ali prije svega iz onih sa slavenskim stanovništvom, koje su smatrali „nižom vrstom“. Na početku su radnici potpisivali ugovore i odlazili dobrovoljno, potaknuti obećanjem dobre plaće koju su mogli slati svojim obiteljima u NDH, kao i postojanjem prava na godišnji odmor ili posjetu domovini. Za usporedbu, u nedalekoj Sloveniji istovremeno se vršilo prisilno preseljenje stanovništva iz pograničnog pojasa preko logora Brestanica/Rajhenburg. No, kako se ekonomsko stanje u Trećem Reichu počelo pogoršavati, tako su spomenute plaće postajale vrlo male ili ih više uopće nije bilo, ugovori se više nisu potpisivali ni poštivali, a ljudi su radili kao obična robovska radna snaga za potrebe Reicha. U Zagrebu je već u travnju 1941. osnovan regrutni centar gdje su se sakupljali ljudi koji su slani na prisilni rad, a to se odnosilo i na logoraše te uhićene osobe. Kako su muškarci uglavnom bili mobilizirani ili su zatvarani jer su smatrani opasnima, na prisilni rad često su išle žene koje plaću nisu mogle zaraditi u NDH pa su one preuzimale ulogu hraniteljica obitelji. No, upravo su zbog prisilnog odvođenja brojna djeca nasilno odvojena od roditelja ili postala siročad, s obzirom na to da su očevi bili na frontu, u zatvorima ili su tijekom rata izgubili život, a majke su odvedene na prisilni rad u Njemačku. Ljudi koji su regrutirani ili određeni da budu poslani na prisilni rad, smješteni su u barake na Radničkoj cesti, odakle su odvođeni na Glavni kolodvor i vlakovima prevoženi do Njemačke.

4.3 MJESTA MASOVNOG POGUBLJENJA – STRIJELJANJA I VJEŠANJA

• Dotrščina

Park Dotrščina, u kojem je danas i istoimeno spomen-područje, smješten je u nastavku istočnog dijela parka Maksimir. U vrijeme NDH nalazio se izvan grada, a njegova je gusta šuma sakrivala događaje od pogleda, što ju je činilo idealnim mjestom za masovna strijeljanja. Dotrščina je i mjesto najmasovnijeg zločina u povijesti Zagreba. Do sada je imenom i prezimenom utvrđeno oko 18.627 žrtava koje su na tom mjestu ubile ustaške i nacističke vlasti.

Žrtve strijeljane na Dotrščini, tamo su i pokapane u masovne grobnice koje se mogu pronaći po cijelom parku. Osim njih, u te masovne grobnice pokapane su i žrtve koje su preminule u ustaškim zatvorima ili na zatvorskim bolničkim odjelima. Žrtve su iz zatvora dovožene na otvorenim kamionima, kako bi ih se moglo vidjeti i kako bi predstavljale upozorenje drugima.

Ljudi vezani lancima, nerijetko s vidljivim posljedicama premlaćivanja i mučenja od prije, bili su strijeljani odmah uz cestu ili uz potok Dotrščinu. Strijeljanka su se često oglašavala plakatima koji su postavljeni po cijelom gradu, posebno ako su žrtve bili komunisti, antifašisti, Židovi, Srbi ili drugi pripadnici nepoćudnih skupina, a količina plakata bila je veća u slučajevima kad su strijeljanka predstavljala osvetu za stradale ustaše ili izvršene komunističke akcije i napade, poput onog kod Botaničkog vrta.

Prva osoba ubijena na Dotršćini najvjerojatnije je bio Dušan Zelenbaba, koji je radio kao kuhar u hotelu Esplanade. Ubijen je u svibnju 1941. nakon što je optužen za suradnju s komunistima, iako najvjerojatnije s njima nije imao veze. Na Dotršćini je ubijen i čitav niz tadašnjih zagrebačkih intelektualaca – uključujući već spomenute Augusta Cesarca, Božidara Adžiju, Ognjena Pricu, Otokara Keršovanija, Pavla Markovca i mnoge druge.

Nakon rata su pri uređenju današnjeg spomen-parka angažirani neki od ponajboljih domaćih umjetnika i stručnjaka, poput Vojina Bakića, Josipa Seissela i Jure Kaštelana. Prva faza uređenja završena je 1968. godine i još uvijek predstavlja izuzetan primjer tretiranja mjesta sjećanja, poštivanja krajobraza te materijalizacije i doprinosa izgradnji politika pamćenja. Devedesetih godina je uklonjen kameni blok koji se nalazio kraj ulaza u spomen-područje, a u kasnijem su periodu spomenici povremeno oštećivani i grafitirani znakovljem NDH. Od 2012. na Dotršćini se održavaju umjetničke intervencije u sklopu Virtualnog muzeja Dotršćina koji je inicirao Saša Šimpraga uz podršku *Documente* i Srpskog narodnog vijeća. Uz široku potporu posjetitelja, Virtualni muzej Dotršćina traži obnovu spomenika, povrat kamenog bloka s informacijom o stradanjima, postavljanje info-ploče s kartom parka, smjerokaze po parku i na njegovim prilazima, dodatne klupe (osobito u Dolini grobova) i postavljanje punkta s besplatnom pitkom vodom na ulazu u park.

• **Rakov potok – šuma Stupnički lug**

Šuma Stupnički lug, koja se nalazi u Rakovom potoku, drugo je najveće gubilište u okolini Zagreba iz vremena Drugog svjetskog rata. U njoj su vršena masovna strijeljanja od srpnja 1941., a smatra se da je tamo od strane ustaških vlasti ubijeno između 400 i 700 osoba. Najveći dio stradalih bili su komunisti, ilegalci i SKOJ-evci, no ubijani su i obični građani koje se dovodilo u vezu s ilegalnim pokretom, iako to često nije bila istina, pa su mnogi smaknuti samo zato jer su pomogli susjedima koji su bili progonjeni od ustaša. Osobe su dovožene kamionima, najčešće iz brojnih zagrebačkih zatvora te iz logora u Kerestincu, strijeljane i zakapane u masovne grobnice koje se nalaze u istoj šumi. Tako su krajem 1941. uhićeni brojni SKOJ-evci s Trešnjevke, gotovo cijeli jedan odbor, te odvedeni u zatvor u Savskoj. Jedan od njih, Palo Lupert, pri uhićenju je upucao ustaškog agenta i ubio ga. Zbog toga su u zatvoru dodatno mučeni i zlostavljani, pogotovo sam Lupert, a na Badnjak 24. prosinca 1941. godine, svezani su žicom, utrpani u kamion te strijeljani u Rakovom potoku. Poznato je i da su ranije tog dana ustaše natjerale lokalne seljake da iskopaju rake u šumi, u koje su pokopali ubijene mlade ljude. Mnogi istaknuti pripadnici Komunističke partije, poput Jože Vlahovića, Antuna Mraka i Dragice Hotko, također su ubijeni upravo u Rakovom potoku.

• **Vojni sud i zatvor – Nova Ves 18**

U Novoj Vesi na broju 18 nalazi se stara zgrada sagrađena još krajem 18. stoljeća, u kojoj je za vrijeme NDH djelovao vojni sud te zatvor za vojne osobe. Zatvorenici osuđeni na smrt, strijeljani su u dvorištu zgrade.

- **Park prosinačkih žrtava – kod tramvajskog okretišta Dubrava**

Od prosinca 1943. ustaške vlasti počinju organizirati javna vješanja koja se najčešće vrše na gradskoj periferiji, a od proljeća 1944. postaju gotovo uobičajena stvar te se vrlo često događaju i drugdje u gradu. Jedno od poznatijih vješanja izvršeno je 20. prosinca 1943. na lokaciji koja danas nosi naziv Park prosinačkih žrtava i nalazi se odmah kraj tramvajskog okretišta Dubrava. Tamo je obješeno 16 osoba, među kojima je najpoznatiji bio hrvatski intelektualac Bogdan Ogrizović. Inače, tog dana trebalo je biti obješeno 18 zarobljenika, no dvojica su uspjela pobjeći. Vješanje je izvršeno kao odmazda za napad ilegalaca na skladište oružja i municije u Sesevskoj Sopnici. Žrtve su kao upozorenje ostavljene da vise nekoliko dana kako bi zastrašile i odvratile druge od podrške ilegalcima i partizanima.

4.4 INSTITUCIJE OKUPATORSKIH SILA U ZAGREBU

• Njemačke nacističke institucije

Po ulasku u Zagreb, Nijemci odmah zauzimaju najbolje objekte u centru grada. Već 11. travnja upali su u zgradu Židovske općine u Palmotićevoj 16, uhitili sve stanare, službenike te njihove žene i djecu, koje su nakon par dana pustili. Pri zauzimanju zgrade, opljačkali su blagajnu Židovske općine i općenito sve vrijedne stvari koje su unutra našli, a ona je zatim postala privremeno sjedište Gestapo-a u Zagrebu. Cijeli je grad bio pun njemačkih vojnika koji su u prvo vrijeme nakon okupacije živjeli u hotelu Esplanade gdje su se uselili bez plaćanja smještaja. Na sličan način zauzeli su i druge zagrebačke hotele, a ubrzo su započeli i sa izbacivanjem bogatih građana, prije svega Židova, iz njihovih vila u elitnim četvrtima grada, poput Rokovog perivoja, Tuškanca, Pantovčaka, Šalate, itd. Zatvori Gestapo-a nalazili su se na Trgu žrtava fašizma 10, gdje su prostor dijelili s ustašama te na trgu Petra Krešimira IV., gdje im je u zgradi današnjeg Ministarstva obrane bilo središte. Prislušne službe djelovale su u zgradi Glavne pošte, a svoje žrtve su ubijali u dvorištu zgrade u Klanječkoj 33, koja se danas nalazi u sklopu tvornice Končar.

• Talijanske fašističke institucije

Talijanski fašisti su u Zagrebu bili prisutni u puno manjem broju, a imali su i slabiji autoritet od Nijemaca i ustaša. Njihov angažman bio je više formalne prirode, s obzirom na to da su podržali Pavelića u dolasku na vlast, kao i zbog toga što su bili dio Trojnog pakta. Talijansko veleposlanstvo u Zagrebu smjestilo se u današnjoj Hebrangovoj 1 te je za njihove potrebe iz zgrade izbačena Moderna galerija koja se tamo nalazila (na istoj je adresi i danas).

U Bogovićevoj je postojala Talijanska kuća, koja je u najvećoj mjeri bila kulturna institucija, a u gradu je djelovala i talijanska tajna policija OVRA, čije je središte bilo u ulici Franje Račkog, gdje su se nalazili i uredi fašističke stranke.

4.5 LOKACIJE VELIKIH AKCIJA OTPORA

- **Botanički vrt – Trg Marka Marulića 9a**

U blizini Botaničkog vrta, u Runjaninovoj ulici, na mjestu današnjeg Doma zdravlja, nalazio se studentski dom koji je prije rata služio kao smještaj za sve studente bez obzira jesu li bili desne ili lijeve političke provenijencije, o čemu svjedoči Slavko Komar. Nakon osnutka NDH, studentski dom u Runjaninovoj pretvoren je u dom za ustašku omladinu. Tamo su još 1937. mladi ustaški simpatizeri frankovci ubili studenta prava Krstu Ljubičića, koji je bio blizak komunističkom pokretu.

Kao osvetu za to ubojstvo i u spomen na njega, dvanaest SKOJ-evaca na čelu sa Slavkom Komarom organiziralo je 4. kolovoza 1941. napad na ustašku sveučilišnu vojnicu koja je bila smještena u tom istom domu. Drugi cilj im je bio dokazati da komunistički i ilegalni pokret nisu uništeni nakon neuspjelog bijega iz Kerestinca, kako su pisali ustaški mediji. Ovako Slavko Komar opisuje plan same akcije: „Nas dvanaest, šest radnika, šest studenata, bit će grupa koja će se raspodijeliti, četvorica u Botaničkom vrtu će imati bombe, ja sam odredio tko će to biti, ja sam bio vođa grupe.

Kada ustaše u tri ftrtalja, tri četvrt dvanaest, studenti, oružani, idu na Gornji Grad da smjenjuju stražu koja čuva Pavelića i ostale ustanove na Gornjem Gradu, ustaške, jer ustaška država smo postali. I to treba da bude savršena akcija, mora da uspije. I mi četvorica s bombama u Botaničkom vrtu i revolverima punim metaka, mi prilazimo kada oni izlaze van i postrojavaju se u četv, na fućkalu njihovog komandira. Mi imamo, na uglu Mihanovićeve i Runjaninove, mi imamo dva radnika, svaki s bombom. Mi treba da bacimo preko ograde na njih bombe, a oni treba samo da ih kao kuglu, da ih bace u čelo. Kao loptu, samo da gurnu.“ Bombe su bačene prema planu, ali omladinci nisu znali da se na prvom katu jedne od baraka studentskog doma nalazio mitraljez koji je na njih odmah zapucao. Morali su se povući, no mladić koji se nalazio na uglu Gundulićeve i Mihanovićeve zakasnio je i stražari su zaključali vrata.

Komar nadalje opisuje te dramatične trenutke: „... i sad, vrata su zaključana, druga trojica opet trče kud i mi, ali mi smo obratili pažnju na policajce i na agente koji su stajali, tamo je bio Središnji ured za osiguranje radnika. I tad su, vrlo mnogo policajaca je bilo tamo i hapsili su tko bi došao, tko je bio imalo sumnjiv. I mi, mene organizator tog našeg, te naše akcije, upozorava da u savršenim zločinima koji se događaju, bjegunci ne bježe u periferiju, da bjegunci bježe u centar.

Tamo je promet, lakše će se izgubiti.“ Zaista, ilegalci su se razbježali po centru grada pokušavajući se što više udaljiti od mjesta akcije. No, policija je vrlo brzo okupirala i zatvorila skoro cijelo gradsko središte te ispitivala i uhićivala sve prolaznike koji su im bili sumnjivi ili one kod kojih su našli neki dokaz veze s komunistima i događajem. Tijekom akcije pucalo se na sve strane, a u tom trenutku se tamo našla i četa Hrvatskog radiše čiji su pripadnici također otvorili vatru. Uskoro su se pojavili i njemački vojnici te brojni policajci i detektivi, koji su okružili spomenuti Središnji ured. Komar je ipak uspio doći do Strossmayerovog trga gdje je predao revolver te se zajedno s drugim ilegalcima sakrio u jedan stan u Martićevoj, dok su neki od komunista koji nisu na vrijeme pobjegli iz Botaničkog vrta uhićeni. To je bila najveća komunistička akcija dotada i prva koja je organizirana u centru grada. U njoj je ranjeno 28 ustaša nakon čega režim shvaća da je ilegalni pokret i dalje jak. Vlasti su se preplašile te postrožile kontrole i povećale broj policajaca, a vrlo brzo je uslijedila i osveta.

Već isti dan na smrt je osuđeno i strijeljano 98 Židova i komunista, nakon čega je 6. kolovoza likvidirano njih još 87, od kojih su mnogi osuđeni kao intelektualni začetnici zločina. Na mjestu pogibije Krste Ljubičića postavljena je spomen ploča koja se danas nalazi ispred Doma zdravlja Centar u Runjaninovoj 4, a preko puta nje je u zid Botaničkog vrta ugrađen danas teško čitljiv spomen kamen.

Osobna sjećanja:

Više o akciji Botanički vrt može se saznati u intervjuu Slavka Komara:

- Slavko Komar

<http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/slavko-komar/>

• Glavna pošta – Jurišićeva 13

Napad komunista na Glavnu poštu u Jurišićevoj bila je najveća akcija organizirana u Zagrebu uopće. Izvedena je u nedjelju 14. rujna 1941., u 12:30 sati. Pošta je osiguravala sve međugradske i međudržavne telefonske pozive, a u zgradi su bili smješteni i prislušni uređaji Gestapo-a, kao i veze njemačke vojske s drugim okupiranim središtima jugoistočne Europe. Komunisti koji su radili u pošti unijeli su eksploziv i postavili ga na sedam mjesta u zgradi noć prije same akcije. Aktiviranje javljanjem na telefon u stanu profesorice Olge Milčinović na Tuškancu zbog čega je ona završila u logoru Stara Gradiška. U trenutku kada je slušalica podignuta začula se snažna eksplozija u kojoj su popucala stakla na zgradi pošte, posvuda su letjeli papiri, a zaposlenici i ljudi koji su se unutra nalazili, kao i slučajni prolaznici koji su se zatekli u blizini, bježali su u strahu. Na neko vrijeme su prekinute i sve međugradske i međunarodne veze.

Točno u trenutku ulaska ustaških i njemačkih vojnih agenata i policajaca u zgradu pošte, aktivirao se jedan od preostalih eksploziva te je ranjeno osam osoba, a jedna je osoba kasnije preminula od posljedica eksplozije. Lutvo Ahmetović svjedoči da je na dan napada bio u jednom ugostiteljskom objektu u Klaićevoj zajedno s Končarom, Simenićem i Biberom te da je od njih dobio zadatak da u točno određeno vrijeme, koju minutu prije aktiviranja eksploziva, nazove poštu i obavijesti službenike da je zgrada minirana i da ju napuste.

To mu nije pošlo za rukom jer je najbliža telefonska govornica na koju je računao bila izvan funkcije, no službenici pošte ipak su bili obaviješteni i zbog toga nitko od njih nije poginuo. Nakon što je Ahmetović o tome obavijestio ostale, otišao je do zgrade pošte kako bi vidio koji je stvarni učinak akcije. Stigao je do Trga bana Jelačića, ali dalje nije mogao jer su ustaše i Nijemci zatvorili sve prilaze mjestu događaja i bili u punoj ratnoj spremi pregledavajući zgradu i sve sumnjive osobe koje su se zatekle u blizini.

Ljudi koji još nisu znali što se stvarno dogodilo, pričali su da je došlo do velikog sukoba ustaša s komunistima i da se po gradu vode borbe.

Akciju je zapamtio tada petnaestogodišnji gimnazijalac Siniša Maričić koji u svojim sjećanjima kaže: „U Zagrebu smo čuli prvu veliku eksploziju kad su poštu (u Jurišićevoj) digli u zrak... Bila je nedjelja, izašao sam van da prošetam i iz Boškovićeve skrenuo u Palmotićeve i tres....“ Nakon akcije ustaše su uhitile mnogo ljudi, a 22. rujna 1941. strijeljali 50 Židova i komunista.

• Veliki sokolski stadion u Maksimiru

Sokolski drveni stadion nalazio se pored glavnog stadiona u Maksimiru, a služio je za treninge nogometaša HAŠK-a. Stadion su od ustaških vlasti korišteni za vojnu obuku mladih i idejni preodgoj u fašističkom duhu te su zato bili vrlo nepopularni. Međutim, pročulo se da će stadion biti srušen i da će dio njegove građe biti iskorišten za izgradnju baraka za predvojničku obuku srednjoškolaca i studenata. Istovremeno, s obzirom na to da je bio izgrađen od drva, predstavljao je i laku metu za ilegalce pa su ga SKOJ-evci odlučili spaliti kako bi ustaše spriječili u njihovoj namjeri. To su ranije pokušali napraviti dva puta, no neuspješno jer ih je bilo premalo te su bili loše organizirani. Tek treći put, kada je među diverzantima bilo više iskusnijih ljudi koje je predvodio ranije spomenuti Mojmir Martin, akcija je uspjela.

Stadion je zapaljen, a svjedoci tvrde da se vatra vidjela u cijelom gradu. Nakon te akcije, uhićen je veliki broj srednjoškolaca i studenata, od kojih mnogi nisu imali nikakve veze sa samom akcijom. Ovaj stadion nakon spaljivanja više nikada nije obnovljen.

• **Stadion Maksimir**

Kao što je već spomenuto, stadioni su za vrijeme NDH korišteni kao mjesta za okupljanje omladine te njihov preodgoj u ustaškom duhu. Iako tijekom 1941. nastave na fakultetima i u školama nije bilo, 3. svibnja donesen je zakon prema kojem su svi srednjoškolci stariji od 15 godina i svi studenti iz Zagreba obvezni proći predvojničku obuku te radnu službu u trajanju od 4 mjeseca. Ta odredba počela se provoditi prvo u Zagrebu, kao glavnom gradu koji je trebao služiti kao primjer. Sredinom svibnja, u novinama je objavljena odredba prema kojoj na predvojničke vježbe trebaju ići samo Hrvati i ostali „prijateljski“, zapravo okupatorski, narodi, dok Židovi, Srbi i ostali moraju proći radnu službu, što je bio drugi naziv za prisilni rad.

Prve vježbe krenule su 19. svibnja i održavale su se svakih par dana, a po svjedočenju Branka Polića, predvodio ih je neki antipatični Ukrajinac i bile su beskorisne. U sklopu vježbe organizirane 26. svibnja prisustvovali su i mnogi ustaški vojnici i drugi pripadnici visokih slojeva NDH, jer se tog dana trebao formirati 1. zagrebački bataljun kojeg su mogli činiti samo Hrvati pa je stoga među okupljenima trebalo izdvojiti sve ostale. Stožernik sveučilišnog ustaškog stožera Blažeković držao je govor tijekom kojeg je čitavo vrijeme govorio protiv židovske i srpske omladine, huškao i širio propagandu, a u jednom trenutku i pozvao sve prisutne Židove i Srbe da stanu na jednu stranu, kako bi ih odvojili od hrvatske mladeži. To je očito bilo iznenađenje za okupljene, jer se na prvi poziv nitko nije pomaknuo te su svi ostali na svojim mjestima.

Blažeković je nekoliko puta morao ponoviti poziv, a vidjelo se i da su okupljeni ustaški i drugi uzvanici koji su bili na pozornici bijesni jer ne uspijevaju ostvariti planirano. Kada su Židovi i Srbi konačno stupili na drugu stranu, za njima su prvo krenuli pripadnici SKOJ-a, a zatim i sva druga okupljena mladež te su zajedno napustili stadion. To je bio jedan od najvećih iskaza solidarnosti hrvatske omladine s mladim Srbima i Židovima. Akcija je bila važna i zato što su se mladi prvi put oduprli ustaškim zapovijedima i pokušajima huškanja te na taj način umanjili njihov autoritet u očima drugih. Također, ustašama je pokazala da je ilegalni pokret među omladinom jak i da se širi unatoč njihovim nastojanjima da ga zaustave.

Druga važna akcija također je vezana uz maksimirski stadion i omladinu, a riječ je o štrajku svih mladih koji su bili okupljeni na spomenutim vježbama. Akcija je pripremana u svim zagrebačkim srednjim školama te na Sveučilištu. Nakon što su se sudionici okupili na stadionu, poredani su u redove iz kojih su prvo istupili pripadnici SKOJ-a, a za sobom su povel i svu drugu omladinu. Izuli su cipele te počeli vikati „Nećemo vježbati, dajte nam cipele!“ i „Dajte nam cipele, dajte nam odijela!“. Tako bos i su napustili stadion, izašli na Maksimirsku cestu, skočili na tramvaje te cijelim putem vikali iste parole. Tek su ih kod Petrove crkve ustaške vlasti uspjele zaustaviti.

4.6 LOKACIJE DRUGIH ILEGALNIH AKTIVNOSTI

- **Velika ilegalna tiskara - Klaićeva 17**

Tiskare i tehnička infrastruktura Komunističke partije i ilegalnog pokreta nalazila se na mnogim mjestima u gradu te se često selila kako je ne bi otkrili. Budući da je tiskanje letaka, proglasa, novina, plakata i sličnih stvari bio jedan od glavnih načina djelovanja i širenja vijesti, a posebno protuustaške propagande među stanovništvom, tiskare su bile vrlo važne za čitav pokret otpora. Tiskara u Klaićevoj je za tadašnje uvjete djelovala dosta dugo i u njoj se tiskalo nekoliko partijskih listova te ostali potreban materijal. Nalazila se u stanu brijača Ilije Pavešića koji nije bio prilagođen potrebama tiskare, ali je njegova velika prednost bila što se nalazio u neposrednoj blizini tadašnje Tvornice duhana Zagreb.

Kako su oko nje stalno bili kamioni koji su dostavljali sirovine ili odvozili gotove proizvode, ilegalcima je bilo lako neopaženo donositi materijal u tiskaru ili iznositi gotove materijale iz nje. Zbog toga se i uspjela održati dosta dugo, sve do 24. prosinca 1941. kada ustaše okružuju zgradu u kojoj se skrivala. Ljudi koji su se u tom trenutku nalazili unutra prihvatili su borbu i počeli pucati, pri čemu je Janko Gredelj ranio trojicu napadača, što je nekim ljudima omogućilo da pobjegnu. U ovoj akciji uhićeni su pojedini članovi ilegalnog pokreta, ali i vlasnik kuće Pavešić i njegova žena koji su odvedeni u zatvor i tamo strašno mučeni. Pad tiskare bio je veliki udarac za Partiju zbog gubitka ove sjajne lokacije, ali i zato što su morali prekinuti tiskanje. Postojanje tako snažne tiskare ustašama je još jednom dalo do znanja da je ilegalni pokret jak i u samom centru Zagreba. Kako su izgledale ilegalne tiskare, možemo vidjeti iz svjedočanstva

Siniše Maričića, koji je i sam u stanu svojih roditelja u Boškovićevoj ulici radio na tiskanju materijala za ilegalni pokret: „Prvo je donesena velika pisaća mašina, ogromna, Orga se zvala... I sad, a ispod nas je stanovao vlasnik kuće, i on i žena mu su bili su bili Švabe zapravo, govorila je ona švapski, ali valjda nije, oni su rođeni negdje u Beču ili tako nešto. I sad, kad ja kucam, to je tako nekako kao tenk, drmnem po stolu i ono dreči, mislim, čuje se. E pa sada to da smanjimo mogućnost da oni čuju dolje onda smo stavili 3-4 sloja deke i na nju Orgu i ja na stolicu i pišem ja to. I onda bi krajem tjedna došao neki drugi čovjek koji bi pokupio ono što sam ja napisao.“

• Ilegalna radio stanica – Tuškanova 15

Ilegalna radio stanica je uz prethodno opisanu tiskaru bila vrlo važan medij Komunističke partije za komunikaciju s građanima i pridobivanje novih članova. Izrađena je u ljeto 1941. i odmah je počela s radom. Smještena je u stanu braće Engl u Tuškanovoj 15 i nalazila se u dva kofera pa ju je bilo lako prenositi i seliti u slučaju potrebe.

Prvo je s nje emitiran Proglas Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije kojim se narodi Jugoslavije pozivaju na borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Čitao ga je Stipe Ugarković, koji se s mikrofonom i tekstom proglaša nalazio u kupaonici spomenutog stana, dok su ostali drugovi sjedili uz radio u sobi i slušali njegovo obraćanje. Prvo emitiranje bilo je vrlo uspješno te je dogovoreno stvaranje tima koji će pisati i dostavljati materijale kako bi stanica svaku srijedu u 21 sat mogla emitirati program koji neće biti dulji od 15 minuta. Naravno, odmah nakon prvog emitiranja, za stanicu su saznali ustaše i Nijemci te su se dali u potragu za njom. Po gradu su počeli masovni pretresi, ali srećom prvo na periferiji jer vjerojatno nisu očekivali da bi se nešto tako važno i veliko moglo događati toliko blizu njihovih institucija. Kad se potraga približila centru, stanica je prebačena u stan krojača Lovre Horvata, koji se nalazio u Plemićevoj, samo par ulica dalje. Kako je zbog preseljenja stanica prestala raditi na par dana, ustaše i Gestapo su obustavili potragu, vjerojatno misleći da ona više neće raditi. Ipak, stanica se uz česta seljenja održala čitavo vrijeme postojanja NDH.

• **Konzumna zadruga željezničara – Draškovićeva 47**

Jedan od dobrih primjera organizacije i koordinacije Komunističke partije, ilegalaca i simpatizera bila je Konzumna zadruga željezničara. To je bio dućan koji su vodili željezničari za svoje i potrebe vlastitih obitelji i prije rata. Nakon osnutka NDH se preko tog dućana organizirala opskrba za članove Komunističke partije i ilegalce koji su bili u logorima, primjerice u Kerestincu, kao i za nabavku hrane za obitelji onih članova koji su bili u zatvorima ili u logorima. Na čelu zadruga bio je Faust Ljuba, a imao je i dvije radnice te su svi bili članovi ilegalnog pokreta. Ova opskrba je vrlo dobro funkcionirala do ljeta 1941. kada je zadruga otkrivena, dok su spomenute radnice uhićene. Jedna od njih je tijekom ispitivanja i mučenja otkrila određene podatke te neke ljude dovela u opasnost, no kasnije je mijenjala iskaz i povlačila to što je rekla. Srećom, nije puno toga znala pa to nije imalo teže posljedice po ostale suradnike. Druga je bila vrlo teško ozlijeđena tijekom mučenja u zatvoru te je prevezena u Vinogradsku bolnicu, odakle su je spasili drugi ilegalci.

• **Prostor Trešnjevačke kazališne omladine – Zvonigradska ulica**

Trešnjevka je još od vremena svoje izgradnje bila radnički kvart te je smatrana jednim od najrevolucionarnijih dijelova grada. To su znali i ustaše te su na svoju stranu pokušali pridobiti pojedince koji su bili skloni ilegalnom pokretu. Jedan od takvih primjera bila je Trešnjevačka kazališna omladina, organizacija s dugom tradicijom i brojnim članstvom koja je okupljala uglavnom SKOJ-evce i simpatizere ilegalnog pokreta. Nakon dolaska na vlast, ustaše su zauzeli prostore te organizacije u Zvonigradskoj i na njezino čelo postavili svoje ljude. Cilj im je bio organizirati razne aktivnosti kojima bi privukli omladinu te su ubrzo po njenom preuzimanju, odlučili organizirati skupštinu Ustaške mladeži.

Preko jednog suradnika, vijest o tome došla je i do članova SKOJ-a koji su tamo prije boravili. Poslali su nekoliko osoba da provjere tu informaciju ikad su se uvjerali da se skupština zaista organizira, skupili su 30-ak ljudi i s malim zakašnjenjem došli na skupštinu. Ušli su u vrijeme dok je Pećnik, predsjednik ustaške omladinske organizacije, čitao svoj govor. Pozdravio ih je sa „Spremni!“, što je bila kraća verzija ustaškog pozdrava „Za dom spremni!“. Na to su mu oni odgovorili da su spremni, skočili na njega te ga izbacili van kroz prozor. Ostali malobrojni sudionici su se razbježali, a komunisti su zatim uništili prostor, porazbijali stakla i namještaj, kako ga ni ustaše više ne bi mogle koristiti. Poslije toga ga zaista više nije koristila niti jedna strana.

4.7 PRIHVATILIŠTA ZA DJECU DOVEDENU IZ LOGORA

• **Zavod za gluhonijeme – Ilica 83**

Zavod za gluhonijeme bio je prvo i najveće prihvatilište za djecu i žene srpske nacionalnosti koji su akcijom Diane Budisavljević spašeni iz logora i dovedeni u Zagreb. Od ožujka do lipnja 1942. u Zavodu je bilo smješteno oko 1000 srpskih žena i djece. Žene su uglavnom prebačene u Srbiju, ako su tamo imale rodbinu ili obitelj, ili su završile na prisilnom radu u Njemačkoj. U drugoj grupi koja je dovedena u kolovozu 1942. u Zavod su stigla djeca od 3 do 16 godina starosti, a procjenjuje se da ih je bilo oko 5500. Tamo su ostali do kraja godine, nakon čega se ovaj objekt više nije koristio u svrhe prihvatilišta. O spašavanju iz logora u akciji Diane Budisavljević te o boravku u Zavodu za gluhonijeme i posvajanju, svjedoči Brigita Knežević. Brigita je rođena u mjestu Cerovljanima na Kozari, u pravoslavnoj obitelji Bundalo. S dvije godine oduzeta je roditeljima te odvedena u logor Stara Gradiška, dok su joj otac i tri strica strijeljani u logoru na Starom Sajmištu (Beograd), koji se tada nalazio u sklopu okupiranog teritorija NDH.

Iz logora Stara Gradiška Brigita je spašena 1942., kada Diana Budisavljević zajedno sa svojim suradnicima uspijeva izvesti veći broj djece te ih dovesti u Zavod za gluhonijeme: „...To se zna da je u to vrijeme Diana Budisavljević radila na tome da se djeca izvedu iz logora. Jedno od njih bila sam i ja. U Gluhonijemi zavod. I tu je onda raspisano u novinama da ljudi koji žele mogu posvojiti dijete. I dolazili su i posvajali djecu. Tu je o nama vodio računa profesor Bresler, on je bio načelnik socijalne skrbi u Zagrebu. On je vodio računa o svojoj djeci. Tu je bila i Jana Koch i Diana Budisavljević. Tu su stvarane te kartoteke, koje su vrlo pedantno vođene. I svi koji su posvojili djecu bili su u toj kartoteci. Tako da poslije rata, kad su ljudi tražili svoju djecu, dobijali su adrese.“ Zavod i grobnicu djece s Kozare na Mirogoju periodično posjećuju preživjela djeca iz kozaračkih sela.

Osobna sjećanja:

Više o djeci s Kozare, akciji Diane Budisavljević, posvajanju i mnogim drugim temama možete saznati ovdje:

- Brigita Knežević

<http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/brigita-knezevic/>

• Sabiralište Josipovac – Ulica Vladimira Nazora 49

Sabiralište na Josipovcu je i prije rata djelovalo kao dječji dom koji je prethodio današnjem Domu za nezbrinutu djecu u Nazorovoj. Tijekom akcije Diane Budisavljević spašeno je mnogo male djece o kojoj je netko trebao brinuti i koja su često bila u vrlo teškom stanju te su smješтана upravo u Josipovac. Smatra se da je kroz ovaj dom prošlo oko 800 djece stare od svega par dana do 3 godine.

- **Jeronimska dvorana –Trg kralja Tomislava 12**

Dvorana u vlasništvu Hrvatskog književnog društva sv. Jeronima na Tomislavovom trgu 12 također je bila jedno od mjesta gdje su smještana djeca spašena u akciji Diane Budisavljević.

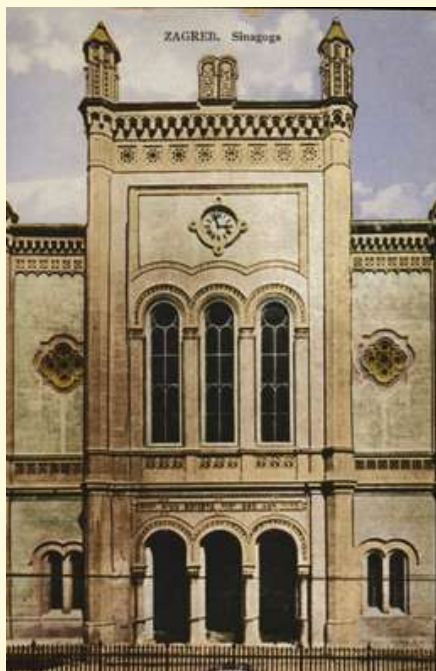
- **Privatni posjed – Perjavica**

Jedna manja grupa spašene djece u akciji Diane Budisavljević je krajem 1942. smještena na privatnom posjedu na Perjavici, tada periferiji Zagreba.

4.8 VJERSKI OBJEKTI U NDH

• Zagrebačka sinagoga – Praška ulica 7

Jedina zagrebačka sinagoga nalazila se u Praškoj ulici, u neposrednoj blizini Trga bana Jelačića. Izgrađena je 1867. u maurskom stilu, po uzoru na sinagogu u Beču, i služila je tada brojnoj židovskoj zajednici u Zagrebu. Budući da mnogi drugi danas poznati objekti onda još nisu postojali, u to je vrijeme bila među najvišim i najljepšim građevinama Donjeg grada. Zeev Milo, koji je prije rata pohađao Židovsku školu u Zagrebu te je kao đak često posjećivao sinagogu, svjedoči o njezinom izgledu:

„Sinagoga je bila nešto krasno, u Zagrebu u Praškoj ulici. Nešto vrlo monumentalno izvana i iznutra. Bogato ispunjeno s pokućstvom i lusterima.“

Nakon osnutka NDH uslijedio je progon i uništavanje židovske zajednice čiji je vrhunac upravo rušenje sinagoge. Dekret o njezinom rušenju je u listopadu 1941. donijela vrhovna ustaška vlast, no odgovornost je pokušala prebaciti na gradonačelnika Wenera.

Izvor slike: [Digitalne zbirke Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu \(nsk.hr\)](#)

On je odluku formalno potpisao i javno ju opravdavao obrazloženjem prema kojem se sinagoga ne uklapa u zagrebački urbanistički plan, no svima je bilo jasno da iza tog čina stoji ustaška antisemitska politika. Rušenje je započelo odmah po donesenom dekretu, a završeno je tek u svibnju 1942.

Cijeli proces devastacije fotografiran je, pa čak i sniman, te je od tih fotografija napravljena prva protužidovski usmjerena izložba u NDH. Sinagoga nikada nije obnovljena jer je preživjela židovska zajednica u Zagrebu nakon rata bila malobrojna. Danas se na njezinom mjestu nalazi parkiralište i sasvim mala ploča koja nam svjedoči da je nekad u Zagrebu postojala sinagoga.

• Džamija - Trg Žrtava fašizma (tada Trg Kulina bana)

Na današnjem Trgu Žrtava Fašizma nalazi se zgrada Hrvatskog društva likovnih umjetnika ili tzv. Džamija. Prijeratni Dom likovnih umjetnosti koji je projektirao Ivan Meštrović izvorno je sagrađen kao galerija te otvoren 1938. Po osnivanju NDH, ustaške vlasti odlučile su zgradi dodati tri minareta i od nje napraviti džamiju. Ona je trebala simbolizirati ravnopravnost muslimana (ili Hrvata-muslimana, kako ih zovu ustaški dokumenti) s Hrvatima-katolicima u zajedničkoj državi. Odluka o izgradnji džamije donesena je još 1941., a iako su minareti dovršeni tijekom 1942., ona je službeno otvorena tek 18. srpnja 1944.

D

D

Izvor slika: [Studijsko putovanje - Zagreb - YouTube](#)

Otvorenje novoizgrađene džamije ujedno je bila i zadnja velika ceremonija koju su ustaše organizirale prije raspada NDH. Na događaj su bili pozvani mnogi uzvanici ali se zbog stanja u zemlji i nesigurnih prometnica samo mali broj njih odazvao.

Usto, kako je ishod rata bio sve očitiji, većina ih se vjerojatno nije htjela pojaviti na svečanosti koju organizira gubitnička strana. Minareti su srušeni 1949. godine i zgrada je ponovno pretvorena u izložbeni prostor u kojem je kasnije djelovao Muzej revolucije.

4.9 ZGRADE I MJESTA U VLASNIŠTVU ŽIDOVSKJE OPĆINE ZAGREB

• Zgrada Židovske općine – Palmotićeva 16

Židovska općina kupila je zgradu na uglu Palmotićeve i Petrinjske ulice već 1857. godine. Otada su se u njoj nalazile mnoge institucije važne za funkcioniranje židovske općine, kao što su osnovna škola, dječji vrtić, neki omladinski klubovi, knjižnica i sl. Njemački vojnici već 11. travnja 1941. provaljuju u Palmotićevu 16 te ju privremeno pretvaraju u središte Gestapo-a.

Zgrada je opljačkana, iz blagajne Općine uzet sav novac, dok je 30-ak zaposlenika koji su u zgradi živjeli zajedno s obiteljima uhićeno. Ova akcija provedena je s ciljem zastrašivanja Židova u Zagrebu, s obzirom na to da su sve osobe za nekoliko dana puštene. Zgrada je zatim zapečaćena, svi računi općine bili su blokirani, a niti jedna od prethodno spomenutih institucija koje su se u njoj nalazile nije mogla nastaviti s radom, uključujući i samu Židovsku općinu. Kasnije se Gestapo seli na drugu lokaciju u gradu, a u zgradu Židovske općine u Palmotićevoj useljava se jedan odjel Ministarstva prometa i javnih radova NDH.

- **Zgrada Židovske bogoštovne općine Zagreb – Trg kralja Tomislava 4**

Nakon što im je oduzeta zgrada u Palmotićevoj, Židovska općina u Zagrebu nakratko je prestala s radom, no vrlo brzo se ponovno aktivirala i tražila od ustaških vlasti da im dozvole djelovanje u nekom drugom prostoru. Uskoro je Ustaško redarstveno povjereništvo, točnije njegov Židovski odsjek koji je bio zadužen za sva židovska pitanja, pozitivno odgovorio na njihove molbe te se Židovska općina seli u zgradu na Tomislavovom trgu 4 koju im je ustupila Zaklada Friedfeld i počinje djelovati pod imenom Židovske bogoštovne općine Zagreb.

Ova zgrada bila je znatno manja od one u Palmotićevoj, pa je općina morala tražiti i unajmljivati i druge objekte po gradu kako bi smjestila sve svoje institucije. Za malu sinagogu dodijeljen im je prostor u današnjoj ulici kneza Mutimira 3, a dio drugih institucija nalazio se u Trenkovoju ulici broj 9.

- **Druga zgrada Židovske općine – Ulica baruna Trenka 9**

Zgradu u Trenkovoju 9, Židovska općina unajmila je u svibnju 1941. za potrebe smještaja ostatka svojih institucija i odjela. Tamo je prenesen dio namještaja iz stare zgrade Židovske općine u Palmotićevu koji su im njemački vojnici dopustili odnijeti, kao i manji dio namještaja iz sinagoge. U zgradi je bio smješten socijalni odjel, dok se na katu nalazio nadrabinat s malom bogomoljom. Tu je uskoro pokrenuto i djelovanje židovske osnovne škole, a uređena je i zamjena za zatvorenu židovsku gimnaziju kojoj je rad bio zabranjen. Kako je sve više Židova bilo deportirano u logore, javila se i potreba za osnivanjem odjela koji bi se bavio isključivo brigom za njih. Uskoro je u Trenkovoju otvorena Skrb za logore, koja će imati vrlo važnu ulogu tijekom cijelog rata. Kasnije je u zgradi na trećem katu osnovan i starački dom.

- **Starački dom Lavoslav Schwartz – Maksimirska cesta 63 i drugi židovski starački domovi**

Lavoslav Schwartz, poznati zagrebački trgovac i dobrotvor, preminuo je na samom početku 20. stoljeća. Svojom oporukom ostavio je veliku svotu novca Židovskoj općini te u njoj zatražio da se s tim sredstvima osnuje zaklada koja bi financirala dom za starije i nemoćne. Tako je osnovan prvi židovski starački dom na adresi u Maksimirskoj cesti 63. Odmah po osnutku NDH, njemačka vojska okupira zgradu i traži od uprave da do 15. travnja isele sve štićenike doma s njihovim privatnim stvarima te da sav namještaj i ostali inventar doma ostave unutra. Oni stari ljudi koje je rodbina u Zagrebu mogla prihvatiti otišli su k njima, dok su ostali premješteni u privatne stanove po gradu koje je općina osigurala tijekom svibnja. Nekih mjesec dana kasnije, Židovska općina kupuje dvije kuće u Stenjevcu koje prenamjenjuje i tamo smješta oko 60 štićenika.

Lokacija je skrivana na gradskoj periferiji te nosila ime Dom staraca Crvenog križa kako ih Nijemci i ustaše ne bi otkrili. Osnovani su i mnogi domovi po centru grada i u njegovoj neposrednoj blizini – u Boškovićevoj 3, Draškovićevoj 25, Rapskoj 57, Lovranskoj 15 i drugdje. Oni su se uglavnom nalazili u privatnim stanovima te su mogli primiti manji broj štićenika. Osobe koje su boravile u domu, plaćale su određeni iznos kako bi osigurale hranu, higijenske potrepštine, vodu, grijanje i slično, no kako je rat odmicao, financijski uvjeti su se drastično pogoršavali. Sve dok je židovska općina imala barem deklarativnu potporu ustaške vlasti, štićenici domova smjeli su slobodno izlaziti i kretati se gdje god su htjeli. Od kraja 1942. za to su trebali posebnu propusnicu te im je kretanje općenito bilo vrlo ograničeno (posebno u centru grada), no osim toga nisu imali većih problema. Tako je bilo sve do svibnja 1943. kada su Nijemci u suradnji s ustašama proveli nove velike akcije uhićenja i deportacija.

Odlučeno je da se uhite svi preostali Židovi u Zagrebu, bez obzira na dob, spol, status i to jesu li iz miješanog braka. Tada su odvedeni i štićenici svih židovskih staračkih domova osim onog u Stenjevcu te deportirani u Auschwitz. U studenom 1943. njemački vojnici upadaju i u stenjevački dom, uhićuju neke štićenike i upravu te zahtijevaju da se objekt napusti. Našavši se u bezizlaznoj situaciji, Židovi mole za pomoć katoličku crkvu i nadbiskupa Stepinca te od njih dobivaju posjed u Brezovici i neke od gospodarskih zgrada dvorca, gdje se osniva novi starački dom.

4.10 GROBLJA I MASOVNE GROBNICE

- **Mirogoj**

Na groblju Mirogoj u Zagrebu nalazi se grobnica narodnih heroja u koju su uz njih pokopani i neki od najpoznatijih pripadnika komunističkog pokreta u Hrvatskoj i Jugoslaviji.

Ponad grobnice stoje ploče s imenima osoba koje su tamo sahranjene kao i veliki spomenik izgrađen 1950-ih godina. Na samom rubu groblja Mirogoj smještena je zajednička grobnica djece koja su preminula u zagrebačkim prihvatilištima. Uglavnom se radilo o bezimenoj djeci s obzirom na to da su bila premala da znaju svoje ime ili neke druge podatke o sebi. Danas je poznata kao grobnica djece s Kozare, iako su u njoj pokopana i djeca žrtve ustaških zločina iz drugih mjesta.

Na najistočnijem dijelu Mirogoja nalazi se i židovsko groblje, gdje su pokopane neke od žrtava holokausta te mnogi drugi znameniti Židovi. Tamo je i poseban plato posvećen sjećanju na zagrebačke žrtve holokausta, zajednička grobnica Židova koji su iz svojih grobova ekshumirani od 1961. te u nju pokapani. Platoon dominira skulptura Mojsija, rad slavnog kipara Antuna Augustinčića uz kojeg se svake godine održava komemoracija na Dan sjećanja na Holokaust (hebrejski Jom Hašoa).

- **Masovne grobnice iz Drugog svjetskog rata**

Smatra se da širom cijelog Zagreba i njegove okolice postoji veliki broj masovnih grobnica, a prema nekim saznanjima još je 40-ak lokacija koje uopće nisu istražene. U zadnjih nekoliko godina istražena je masovna grobnica na Tuškancu 74 gdje je u dvije faze ekshumirano oko 70 žrtava, no sumnja se da ih ima još.

Također, ekshumirana je i grobnica nastala krajem Drugog svjetskog rata koja se nalazi u dvorištu zgrade Učiteljskog fakulteta u Savskoj 77.

Tamo su navodno prvo ustaše, a zatim partizani, doveli zarobljenike iz zatvora u Savskoj, likvidirali ih i zakopali. Također, 2020. je tijekom radova na novoj žičari, otkrivena grobnica u Dolju kod Gračana, za koju se smatra da je iz razdoblja Drugog svjetskog rata te da je možda povezana sa završnim bitkama. Iako su posmrtni ostaci ekshumirani, njihovo istraživanje odvija se vrlo sporo pa još uvijek imamo samo pretpostavke o tome tko su žrtve i kako su završile na tim mjestima.

4.11 LOKACIJE REPRESIJE I PAMĆENJA

Po značaju izdvajamo današnji Trg žrtava fašizma, nekoć okružen represivnim institucijama, koji je s jedne strane obilježen nasiljem Ustaške nadzorne službe i Gestapo-a, a s druge bitkom za povrat imena nakon što je 1990. preimenovan u Trg hrvatskih velikana. Poslije jedanaest godina zahtjeva i građanskih prosvjeda, naziv trga vraćen je 2000.

U Zvonimirovoj se u vrijeme Drugog svjetskog rata nalazio ured Maksa Luburića, zapovjednika Ureda III Ustaške obrane, tj. šefa svih ustaških logora u NDH. U toj ulici bila je smještena i Ustaška nadzorna služba gdje je, među ostalima, isljeđivan Andrija Hebrang. S prozora na trećem katu se na Božić 1941. bacila (ili je bila bačena) ilegalka Zdenka Baković, a na samom Trgu djelovalo je i Ustaško redarstvo te zatvor. 5. svibnja 1943. Reichsführer SS-a Heinrich Himmler posjetio je NDH i tom prilikom od Ante Pavelića dobio visoki orden Krune Kralja Zvonimira. Ustaše su mu predali i 1700 dodatno uhićenih zagrebačkih Židova, što su bili ostaci ostataka nekada velike židovske zajednice. Među njima je zajedno s majkom Ivkom i mlađim bratom Sašom bila i mlada hrvatska glumica Lea Deutch. Svi su deportirani direktno u logor smrti Auschwitz, a samo ih je desetak preživjelo rat.

Stoga je je upravo Trg žrtava fašizma najprimjerenije ime za mjesto na kojem su svoje sjedište imale ključne institucije terora tijekom Drugog svjetskog rata.

4.12 OSTALE LOKACIJE

• Ustaško povjereništvo – Bogovićevo 7

U zgradi Ustaškog povjereništva nalazio se i posebni tzv. Židovski odsjek, koji je prvo bio nadležan za popisivanje i praćenje Židova u NDH te rješavanje njihovih pitanja. Od kraja svibnja 1941., kada je zakonom određeno da svi Židovi na sebi moraju nositi žuti znak koji je imao slovo Ž u sredini, bili su se dužni javljati upravo u ovu zgradu kako bi bili popisani te preuzeli rečenu oznaku za sebe i svoju obitelj. Nakon toga, djelatnici židovskog odjela bili su odgovorni za „rješavanje židovskog pitanja“ u NDH, drugim riječima, za provedbu uhićenja, zatvaranja i deportacija Židova, kao i donošenje odluka o zabranama i nadzoru. Kasnije je osnovan novi Židovski odjel, koji je djelovao unutar druge institucije i na drugoj adresi u Vojnovićevoj 31.

• Radio Zagreb – Vlaška 116

Zgrada Radio Zagreba u Vlaškoj ulici, u kojoj se danas nalazi USKOK (Ured za suzbijanje korupcije i organiziranog kriminaliteta), vezana je uz dva važna povijesna datuma. Dana 10. travnja 1941., Slavko Kvaternik je preko stanice Radio Zagreba objavio svim građanima da je NDH osnovana te da ustaše stižu u grad. U svojoj knjizi „Živjeti u Hrvatskoj 1900-1941.“ Josip Horvat opisuje susret s prijateljem Ivanom Šreplom, spikerom na Radio Zagrebu, koji mu je ovako opisao taj događaj: “Kad se negdje na sigurnom sastanemo, moram ti ispriopovjediti kako je to bilo s proglašenjem NDH. Nevjerojatno. I tragično i komično. Nadasve tužno. Kako su se tukli, kleli, bili pijani. Treba da to znaš, da zapišeš za historiju.”

Drugi važan datum je 8. svibnja 1945., dan ulaska partizanske vojske u Zagreb. Tada su partizani poslali svoje snage na radio kako bi oko 13 sati objavili da su „slavne jedinice Jugoslavenske vojske ušle u bijeli Zagreb grad.“ Ustaška vojska je tijekom svog povlačenja željela ući u prostore Radio Zagreba, ali partizani su već postavili svoju stražu pred ulaz te je između njih došlo do većeg sukoba, a stradalo je nekoliko vojnika s obje strane.

• **Psihijatrijska bolnica u Vrapču – Bolnička cesta 32**

U psihijatrijskoj bolnici u Vrapču dogodio se jedan od većih pojedinačnih zločina u NDH uopće. U rujnu 1944. u bolnicu je ušla grupa ustaša predvođena Ljubom Milošem, uvjerena da se među bolesnicima skrivaju zdravi Židovi, Srbi, ilegalci te komunisti. Popisali su 106 ljudi, izdvojili ih i odveli u posebni paviljon. Za neke od njih sigurno znamo da su bili bolesni jer su tamo boravili još od prije rata, no moguće je i da su se među njima zaista skrivale neke zdrave osobe.

Nakon 20-ak dana boravka u izdvojenom paviljonu, tijekom noći su policijskim kamionima otpremljeni u nepoznatom smjeru te više nisu pronađeni. Postoji nekoliko teorija o tome što im se dogodilo, no nikad nisu potvrđene. Jedna kaže da su odvezeni u Rakov Potok ili Stupnik i da su tamo strijeljani i zakopani, druge dvije da su deportirani u Jasenovac ili čak u Dachau.

- **Vila Rebar – Nad tunelom 24**

Vila Rebar poznata je po tome što ju je tijekom Drugog svjetskog rata Ante Pavelić koristio kao rezidenciju za sebe i svoju obitelj. Čim ju je preuzeo dao ju je preurediti tako da je kraj nje sagradio bunkere, a ispod nje podzemne tunele, koji su navodno povezivali vilu sa sanatorijem Brestovac na Medvednici, pa čak i s centrom Zagreba. To je učinio kako bi on i obitelj mogli što lakše pobjeći u slučaju pada grada ili neke druge opasnosti. Danas je od vile ostala samo ruševina donjeg kata, jer je krajem 70-ih izgorjela i više nije obnavljana.

- **Tunel Grič – ispod Gradeca, povezuje Mesničku i Radićevu**

Tunel Grič, jedna od današnjih turističkih atrakcija grada Zagreba, prokopan je za vrijeme Drugog svjetskog rata kada su počela saveznička bombardiranja te je služio kao sklonište za građane i ustaške dužnosnike. Počeo se graditi 1943. s idejom da u njega može stati oko 5000 ljudi.

Prvotni plan uključivao je i veliku središnju dvoranu, ali se zbog ogromnih troškova od toga odustalo, premda je dvorana kasnije ipak izgrađena, no nije točno poznato kada. Ispod Zagreba se nalazi još nekoliko sličnih tunela koji nisu dostupni za javnost i posjetitelje, dok se za postojanje nekih tek sumnja.

- **Trafika sestara Baković – Nikolićeva ulica 7 (danas Ulica Nikole Tesle 7)**

Poznate zagrebačke ilegalke Rajka i Zdenka Baković bile su kćeri imućnog povratnika iz Bolivije Franje Bakovića. Nakon njegove smrti obitelj se našla u teškoj financijskoj situaciji te su zbog toga kupili jeftin prostor u Nikolićevoj ulici 7, odmah do tadašnjeg kina (današnje Zagrebačko kazalište mladih) i tamo otvorili trafiku. U njoj je formalno radila najstarija sestra Zdenka, no pomagali su joj i sestra Rajka i brat Mladen.

U tom trenutku Rajka je već bila članica SKOJ-a, dok su Zdenka i njezina braća bili simpatizeri. Trafika je od početka služila kao mjesto gdje su se primale i razmjenjivale informacije, ostavljali i preuzimali paketi i poruke te dogovarali sastanci. No još važnija postaje nakon osnutka NDH, kada komunistički pokret jača i postaje sve masovniji, a sigurna mjesta bivaju sve malobrojnija. Krajem prosinca 1941. ustaška policija upada u stan obitelji Baković u Gundulićevoj 25, uhićuje obje sestre i brata Mladena te ih odvođe u zatvor u Zvonimirovoj 2. Sljedećih dana su s ciljem uhićivanja što većeg broja ilegalaca Zdenku i Rajku puštali do trafike gdje su se morale pretvarati da uobičajeno rade, ali ustaške vlasti nisu gotovo nikoga uspjele uhvatiti u postavljenju zamku. Neki svjedoci navode da im je bilo sumnjivo njihovo ponašanje, a bile su i u pratnji nepoznatih muškaraca, dok su im ruke i ostali dijelovi tijela izgledali plavo i nateklo, kao da su pretučene ili promrzle.

U zatvoru su sestre tukli i zlostavljali svaki dan, a na Badnjak 1941., Rajka je polumrtna od torture i teških ozljeda, prevezena u bolnicu Sv. Duh, gdje je nakon nekoliko dana preminula. Dan kasnije, na Božić, Zdenka se bacila s trećeg kata zgrade u Zvonimirovoj te preminula od posljedica pada. Kažu da je bila toliko izudarana i u tako lošem stanju, da bi vjerojatno ionako preminula. Pokopane su zajedno u grobnici na Mirogoju i zapamćene po tome što ni jedna od njih nije odala nikoga od drugova, unatoč teškom mučenju i stalnom ispitivanju. Nakon rata je po njima nazvana mala uličica u središtu grada, no devedesetih godina je preimenovana u Miškecov prolaz. Na zahtjev građanske inicijative za povrat njihova imena, sestre Baković danas ponovno imaju svoj prolaz u Zagrebu koji se nalazi između Varšavske i Masarykove ulice, pokraj Kina Europa. Tamo se nalaze i biste dviju heroína, ispod kojih se polažu vijenci i cvijeće u spomen na njihov doprinos antifašističkom pokretu u Zagrebu.

• Kuća Lee Deutsch – Ulica Ivana Gundulića 29

Lea Deutsch, kći Stjepana i Ivke Deutsch, zapamćena je kao najmlađa glumica u zagrebačkom Hrvatskom narodnom kazalištu. Budući da je već s pet godina nastupila u ulozi Priske (J. Freudenreich, Graničari), zvali su je „čudom od djeteta“. Tijekom tridesetih godina igrala je u brojnim uspješnim kazališnim komadima, a poznati glumac i redatelj Tito Strozzi posebno je za nju napisao operetu Čudo od djeteta, u kojoj je i sama glumila. Obitelj Deutsch bila je židovskog podrijetla pa je nakon osnutka NDH i donošenja rasnih zakona Lea izbačena iz HNK. Iako je i njena obitelj uskoro morala napustiti svoj stan u koji ulaze Nijemci, ostaju u Zagrebu i prelaze na katoličanstvo u nadi da će se tako spasiti, ali to im pomaže samo na kratko.

Nezadovoljni brzinom rješavanja židovskog pitanja Nijemci 1943. uhićuju sve preostale Židove, bez obzira na njihovu dob i spol, te neovisno o tome jesu li bili u miješanom braku ili su u međuvremenu prešli na kršćanstvo.

Znajući što mu se sprema, Lein otac Stjepan sakrio se kod jednog liječnika u zagrebačkoj bolnici Sestara Milosrdnica. Smatrao je da jedino njemu prijeti opasnost te da nitko neće dirati žene i djecu, posebno ne tako istaknutu ličnost kao što je bila Lea. No, prevario se. 3. svibnja 1943. ustaške vlasti uhićuju majku Ivku, Leu i brata Sašu. Prvo su odvedeni u zatvor na Savskoj, a zatim preko Zapadnog kolodvora poslani vlakovima u Auschwitz. Lea je preminula u vlaku, za vrijeme putovanja, dok su majka i brat umrli u logoru. Otac Stjepan je zahvaljujući skrivanju u bolnici i pomoći liječnika uspio preživjeti rat.

Ostao je u Zagrebu, gdje je preminuo 1959. godine, a pokopan je na židovskom groblju na Mirogoju. Danas je Lea u Hrvatskoj zapamćena kao „naša“ Anne Frank, dijete žrtva ustaškog progona i holokausta. Godine 2011. Branko Ivanda snimio je film *Lea i Darija*, u kojem tematizira prijateljstvo dviju djevojčica i njihove sudbine za vrijeme NDH. 1. listopada 2020. ispred zgrade u Gundulićevoj 29 postavljen je kamen spoticanja, prvi u Zagrebu, u spomen na tu proslavljenu mladu glumicu te njezinu nesretnu sudbinu.

5. ZAPISI O RATU I PORAĆU

Ljudska povijest i društvo izgrađeni su mrežom dobrih i loših trenutaka, a kakvi god da su oni bili, književnost ih je uvijek pratila u stopu. Progovarala je o njima, vikala, vrištala i upozoravala, hvalila ih slavila i veličala, neumorno motreći sva društvena događanja. Drugi svjetski rat jedno je od razdoblja ljudske povijesti o kojem su umjetnici, književnici, snažno progovarali protiveći se teror i mržnju posijanoj diljem svijeta. Svojom su se poezijom i prozom osvrtni na tadašnju društvenu stvarnost, na one zle i na one koji su u onodobnoj percepciji bili dobri, te tako za sobom ostavili bogat opus djela antiratne tematike.

Ta su djela danas, što namjerno, što slučajno, bačena u zaborav. No ne bi smjela biti. Ako o drugim povijesnim vremenima čitamo književna djela uz povijesne izvore i razmišljamo o osjećajima sudionika koji su o tim događajima pisali, postavlja se pitanje zašto su sudionici Drugog svjetskog rata unutar književnog miljea degradirani. O događajima iz tog perioda ne može se kritički promišljati ukoliko se ignoriraju i namjerno uklanjaju brojne pjesme, priče, romani i dnevnički zapisi nastali u tom toliko mračnom vremenu koje je zauvijek obilježilo povijest čovječanstva. Zato ovaj vodič iz zaborava izvlači riječi i njihove autore i autorice koji nikako ne bi smjeli iščeznuti iz sjećanja.

5.1 VJEKOSLAV AFRIĆ

Vjekoslav Afrić, hrvatski glumac i redatelj rođen je u Hvaru, 26. kolovoza 1906. Završio je Državnu glumačku školu u Zagrebu 1927., nakon čega je glumio u Splitu, Sarajevu, Beogradu i Zagrebu gdje je bio član Drame HNK-a od 1931. do 1942. Sa skupinom zagrebačkih glumaca 1942. odlazi u partizane te sudjeluje u osnivanju Kazališta narodnog oslobođenja.

Poslije rata djeluje u Beogradu, gdje je 1947. osnovao Visoku filmsku školu i bio njezin direktor do 1950., a zatim je redoviti profesor na Akademiji za pozorišnu umetnost u Beogradu te rektor Univerziteta umetnosti u Beogradu do umirovljenja 1970. Glumio je u poratnom sovjetsko-jugoslavenskom filmu *U planinama Jugoslavije* (1946.) Abrama Matvejeviča Rooma, na kojem je bio i asistent režije.

Prema vlastitom scenariju je 1947. režirao prvi poslijeratni jugoslavenski igrani film *Slavica*. Nastao je u srpskoj produkciji, ali na hrvatskom jeziku i s radnjom smještenom u Dalmaciju za II. svjetskog rata. Film je u kinima postigao golemu gledanost, no premda povijesno važan, već je u vrijeme premijere doživio kritike zbog naivne priče i nevješte izvedbe, nakon čega Afrić režira još svega dva podjednako kritički neprihvaćena igrana filma, *Barba Žvane* (1949.), prema pripovijetci Drage Gervaisa, i *Hoja! Lero!* (1952.), s tematikom iz slavenske prošlosti. Osim glumačke i redateljske karijere, Afrić je pisao i dramske tekstove te memoarske zapise. Umro je u Splitu, 28. srpnja 1980.

5.2 BOŽENA BEGOVIĆ

Božena Begović rođena je 1901. godine u Splitu, a studirala na Akademiji za glazbu i scensku umjetnost u Beču. Bila je glumica, kazališna djelatnica i književnica te prva spikerica RZ-a koja je pri njegovu pokretanju 1926. u eter izgovorila: "Halo, halo, ovdje Radio Zagreb". Sljedećih petnaest mjeseci na radiju je i glumila, recitirala poeziju, čitala ulomke iz romana i drugih proznih djela te uređivala i vodila prve emisije za djecu.

Izvor slike: **Afrić, Vjekoslav** | **Hrvatska enciklopedija**

Bila je prva predsjednica Društva hrvatskih književnica i ravnateljica Drame HNK-a u Zagrebu 1945. godine. Također, bila jedna od osnivača i voditeljica Zagrebačkoga pionirskog kazališta, danas poznatog kao Zagrebačko kazalište mladih. Preminula je 1966. u Zagrebu. „Dolazak Hitlera na vlast doživljava u groznici, pada u teška psihička stanja, i napokon odlučuje raščistiti s pojmom velike građanske europske kulture.

Na stan prima inženjerku kemije Joelle Vuković, zvanu Joe, koja ju svojom pažnjom i zdravom kuhinjom izvlači iz bolesti. Živjele su zajedno u dobru i u zlu 30 godina, slagale se u svim nazorima i shvaćanjima, a Joelle će poslije izjaviti da je Božena od njezina života učinila – pjesmu. O svom je trošku 1973., šest godina nakon Boženine smrti, u suradnji sa Slavkom Batušićem kao urednikom, tiskala knjigu njezinih izabranih tekstova.

Osnivačica je i prva predsjednica Društva hrvatskih književnica koje se raspušta 1941., odmah nakon uspostave ustaškoga režima jer ona i njezine kolegice nisu htjele Mili Budaku u službene pohode. Za nju, zapisat će poslije, počinju dani straha i poniženja, povlači se u svoj svijet i odbija svaku priliku svrstavanja uz Pavelićev režim. Zagreb postaje za nju neprijateljsko mjesto, a ona zarobljenik svakodnevnoga, intenzivnog straha. U to je doba već 10 godina u tajništvu kazališta te će na tome mjestu, gotovo skrivena, ostati sve do oslobođenja Zagreba, riskirajući svakodnevno kao simpatizerka Komunističke partije i aktivistica Crvene pomoći (najviše skrbi za logoraše i djecu), prethodno i članica HSS-a, a od 1942. AFŽ-a.“

Izvor slike: **Žene koja je prva izgovorila Halo, halo, ovdje Radio Zagreb, taj se grad odriče sad već treći put — Ideje.hr**

PREDVIĐENJE

Travanj 1941.

Šutimo. Vrijeme nam struji jezivim dahom kroz kosu
I kao da donosi vonj, divlje krvoločne zvijeri.
Na sve boje u sobi nevidljiv pepeo prosu,
iz sjene netko vreba i dašće i ludo se ceri.

Šutimo. Ulicom jure teški kamioni.
Zadršće kuća cijela. Mučnina neka nas guši.
Kao da zrakom plovi, soba se nekud njiše,
Pod se ljulja i tone s nama u ponor se ruši.

Putuje vojska, ide s tuđincem rame uz rame.
Bratska će krv da padne u nepopravljivom činu,
zastave naše će pasti na dno krvave jame,
nad kojom tuđin se ruga mrtvom domaćem sinu.

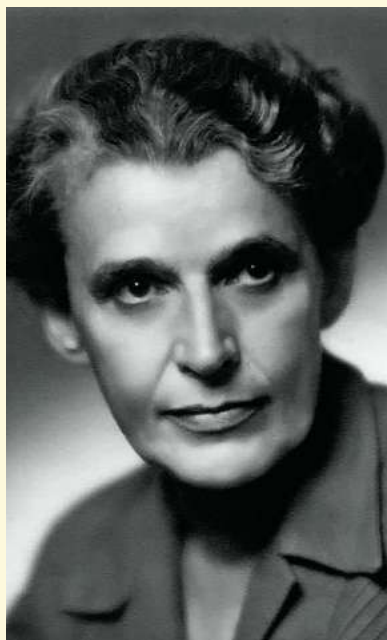
Pogledi nam se sretnu. Znamo sve što će biti.
Zjenice naše pale vidovita predviđenja.
Slomljenim ste smiješkom rekli usred beznadne noći.
„Sada dolaze dani smrti i poniženja.“

Božena Begović, *Stih – proza – teatar*, Zagreb, Zadržna štampa, 1974.

Prethodna stranica: Snježana Banović, preuzeto sa: <http://ideje.hr/zene-koja-je-prva-izgovorila-halo-halo-ovdje-radio-zagreb-taj-se-grad-odrekao-sad-vec-treci-put/>

5.3 DIANA BUDISAVLJEVIĆ

Diana Budisavljević rođena je 1891. godine u Innsbrucku kao pripadnica visoke građanske klase. Nakon završenog školovanja, udala se za dr. med. Julija Budisavljevića i 1919. godine preselila u Zagreb. U jesen 1941. godine saznala je za stradanja djece i žena u ustaškim logorima. Tada je sa skupinom prijatelja i suradnika osnovala Akciju Diane Budisavljević kojoj je primarni cilj bio pomoći ženama i djeci srpske nacionalnosti u logorima jer oni, za razliku od židovskih ili komunističkih zatvorenica, nisu imali nikakvu mrežu podrške.

Skupljala je i slala pomoć u novcu, hrani, odjeći i lijekovima u logore Loborgrad, Gornja Rijeka, Stara Gradiška, Jasenovac, Mlaka i Jablanac. Shvativši da to nije dovoljno organizirala je izvlačenje i prijevoz majki i djece iz logora kao i udomljavanje nezbrinute djece u obitelji i dječje domove. Diana i njezina obitelji bili su izloženi konstantnim praćenjem od strane Gestapo-a koji su u više navrata upadali u njihov dom. Diana je u dnevniku sustavno bilježila svjedočanstva o teroru ustaša nad srpskim ženama i djecom, a kako je dnevnik danas ponovo zaživio zahvaljujući istoimenom filmu, Dianino velikodušno djelo neće pasti u zaborav već će progovarati istinu o počinjenim zločinima. Preminula je u Innsbrucku 1978. godine.

Izvor slike: **Globus - Heroina koju je Tito osudio na zaborav: Što o njoj otkriva knjiga koju Hrvatska čeka 75 godina? (jutarnji.hr)**

„Diana Obexer Budisavljević zagrebačka je humanitarka i nezavisna socijalna aktivistkinja, porijeklom iz Austrije, koja je organizirala akciju spašavanja i zbrinjavanja srpske djece iz ustaških logora tijekom Drugog svjetskog rata. Njezin rad se smatra pretečom svih značajnih aspekata Konvencije o pravima djece kada se radi o djeci u ratu te je pridonio uspostavljanju socijalnog rada kao profesije u Hrvatskoj. Njezino djelovanje je relativno nepoznato široj hrvatskoj javnosti što je posljedica nacionalističkog filtriranja udžbenika iz povijesti te zanemarivanja povijesnog doprinosa žena.“

Jana Kujundžić, preuzeto sa: <https://voxfeminae.net/strasne-zene/diana-budisavljevic-junakinja-drugog-svjetskog-rata/>

8. lipnja 1942.

Poslijepodne pripremamo pakete za Đakovo i hranu za transport. Sa suradnicama dogovaram pomoć sestrama Crvenog križa pri transportima iz logora. Kako su transporti stizali noću, a mi nismo imali dozvole za noćna kretanja, sestra Habazin nam je ponudila da će nas prevoziti kući sanitetskim autom. Prema tome, mogu sudjelovati samo suradnice koje ne stanuju daleko. U 17,30 naziva sestra Nevenka Mitrović da ne želi putovati, jer mora ostati kod kuće. Molim da dođe k meni. Nakon velikog nagovaranja od strane dr. Vidakovića i mene ipak pristaje putovati.

U 21 sat na kolodvoru. Mala djeca i žene su prevezeni sanitetskim autom. Isto tako i prtljaga. Veća djeca i mladi ljudi idu pješke. Putuju: u Sarajevo Vasilija Gogić, Vera Puškić, Vera Šarenac, Milica i Anica Šarenac, a u Mostar Pero i Spaso Grubješa (u Mostaru saznaju za očevu smrt; majka im je umrla u logoru), Stana i Branislava Marković, Anica Sorajić s djecom Borikom, Radojkom i Rajkom. Osim toga, izravno iz Kužne bolnice na kolodvor dolazi Zorka Ivanović i putuje u Beograd. Bosa Muratović s četvero djece mora zbog bolesti jednog djeteta (ospice) ostati u Zagrebu.

Diana Budisavljević, *Dnevnik Diane Budisavljević 1941.-1945.* Zagreb, Jasenovac: Hrvatski državni arhiv, Spomen-područje Jasenovac, 2003.

5.4 AUGUST CESAREC

August Cesarec bio je hrvatski književnik, novinar i politički radnik. Rođen je 4. prosinca 1893. godine u Zagrebu. Već je kao srednjoškolac bio socijalistički orijentiran, zbog čega je bio pod stalnom policijskom kontrolom i više puta uhićivan. Pod dojmom Oktobarske revolucije prihvatio je boljševičke ideje i uključio se u ilegalni rad komunističkih organizacija. S Miroslavom Krležom pokrenuo je 1919. godine časopis *Plamen* u kojem zagovara revolucionarne ideje, a član KPJ postaje 1920. godine.

Kao uvjereni antifašist, boravio je 1937. godine u Španjolskoj, o čemu je pisao u knjizi *Španjolski susreti*. Njegova drama *Sin domovine* postavljena je 1940. na pozornicu Hrvatskog narodnog kazališta u režiji Branka Gavella. 15. travnja 1941. godine ustaše su ga uhitile i zatvorile prvo u Petrinjsku, a zatim u Savsku. 22. svibnja odveden je u logor Kerestinec te je bio jedan od sudionika poznatog bijega u noći između 13. i 14. srpnja, no uhvaćen je i strijeljan 17. srpnja 1941. na Dotršćini. U početku je pisao ekspresionističkim stilom, a kasnije se sve više priklanja realističkom konceptu književnog izraza, zasigurno potaknut aktualnim događanjima.

POSILIJE I PRIJE KLANJA

Mi nijesmo krivi što časi su loši
i huljâ što ima na snope,
mi nijesmo dužni svirati dude,
– Kako bi gazde s Dunava htjeli,
– kako bi forum htio Europe.

Življasko nekoć ko ovnovi dobri,
boječ se pruta gladnog pastira,
ne znasmo vrijeme, ljudski koledar.
– Vrijeme je teklo. Gledasmo tupo
kako u dude pastir to svira.

S prutom kraj sebe sviro je pastir,
dok nijesu na nas vukovi pali;
bleknusmo tužno, skunjivši glave
pusteć se klati. A vukovi prosti
srećno su, vješto, voljko nas klali.

Mnogo nas osta, a kosti pastira
ležahu na tlu tvrdog kraj pruta;
smijali su se vukovi siti
nama, pastiru, bezbrižnoj svirci:
"Svirajte, dragi, još nekol'ko puta!"

To nama bi dosta. Pljunusmo na se,
ovnovе tupe. Idejna braća
stisnusmo pjesti, znojne od snage,
prezrevši dude, digosmo prute
bombom se, miškom, krvarenje vraća.

Vrijeme je tako, to drukčije ne ide,
mi sasma nove slijedimo stope:
Ideja naša živi od krvi ...
– eto nek znadu dunavski vuci
– eto nek znade forum Europe.

Zagreb, Sudbeni stol, 21. IX. 1912.

5.5 IVAN DONČEVIĆ

Ivan Dončević rođen je u Velikoj Trnavi, 8. studenoga 1909. Bio je hrvatski pjesnik, prozaik, dramski pisac, novinar, urednik i nakladnik. U Zagrebu je upisao studij agronomije, ali ga nikada nije završio. Paralelno s upisom na fakultet, počeo je pisati i poeziju, a pjesma *Himna* prvi je Dončevićev objavljeni rad. Pažnju kritike osvojio je i pisanjem romana.

Njegovo najznačajnije djelo je roman *Mirotvorci* u kojem realistično prikazuje provincijski život uoči Drugoga svjetskog rata, a njegova se proza uklapala u matricu socijalnog realizma. Važni su i njegovi romani *Biser i svinje* (1938.), *Krvoproljeće kod Krapine* (1968.) te zbirka pripovijesti *Bezimeni* (1945.), u kojoj realistički i naturalistički pripovijeda o ratnim događajima.

„Cesta je nekad značila život: prolazio je njom dalmatinski trgovac, i kriomčar katkad, gonič stoke iz Bihaća, žene u grad, ljudi sa sajma, sprovodi i svatovi, turisti, žandari i automobili; njom je Ličanin, mlad i plećat, odlazio u svijet; njom se, sijed i pognut, vraćao natrag. Danas je cesta izumrla. Pokušali su njom proći tenkovi i kamioni osvajača, ali zagreznuše u protutenkovskim jamama, pred zidom od kamena i pred prsima ljudskim, koja su još tvrdja i pouzdanija nego zid od kamena.

Dvadeset i sedmog dana mjeseca svibnja 1944. godine, posve neočekivano, niz šumsku padinu spustili se oni – čopor zvijeri. Odrazilo se bljeskom sunce od naočala ispod kacige. Divlji glasovi ispremiješaše se s topotom čizama, željezom okovanih. Užurbano, nesabrano planuše prvi hici.”

Ivan Dončević, *Bezimeni – novele iz oslobodilačkog rata*, Zagreb, Izdanje „Vjesnika“, 1945.

Izvor slike: [Ivan Dončević – Wikipedija \(wikipedia.org\)](#)

5.6 JOSIP HORVAT

Josip Horvat, književni povjesničar i publicist, rođen je 15. siječnja 1896. u Čepinu, ali već od ranoga djetinjstva živi u Zagrebu. Od 1913. suradnik je u Obzoru, a 1926. postaje glavnim urednikom Jutarnjeg lista te na toj dužnosti ostaje sve do 1941. Za vrijeme Drugog svjetskoga rata radi u Hrvatskom izdavačkom bibliografskom zavodu (HIBZ-u), posebno surađujući na Hrvatskoj enciklopediji, a od kraja 1945. djeluje samostalno.

Najpoznatije su Horvatove povijesno-publicističke knjige *Politička povijest Hrvatske*, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina* i *Hrvatski panoptikum*. Posebno su zanimljivi Horvatovi memoari *Živjeti u Hrvatskoj 1900.–1941.* (Zagreb, 1984.) i *Preživjeti u Zagrebu* (Zagreb, 1989.) u kojima opisuje ratna događanja. Povjesničari ga smatraju važnim predstavnikom hrvatskog liberalizma. Umro je u Zagrebu 6. listopada 1968.

18. studenog 1943.

Čitao Stepinčevu šapirografiranu propovijed. Strahotna sa stanovišta kršćanske etike, varijanta starobiblijske „oko za oko“, ni truna milosrđa, esencijalne kvalitete kršćanstva, niti jedne zrake utjehe i svjetla. Ali zato ističe „nemoralne“ kupališne kostime! Dogmatičari na svim linijama ubijaju svijet.

21. prosinca 1943.

Zbog napada kod Sesveta obješeno 16 ljudi kod Sesveta, među njima Branimir Ivakić i Petar Mihočević. Jeza. Nov, nesnosan strah za Krešu. – Sučić priča da su Danica Pražak i Maslov, naš nekad splitski dopisnik, navodno stradali u borbama oko Generalskog stola. Nadalje da je poludio Čogelja, drugi nekadanji naš suradnik: izgubio u Splitu dva brata, treći umro nakon što su ga Talijani izmasakrirali. Kad zgodi znance, stvarnost je još potresnija.

29. listopada 1944.

Smaknuti novi taoci. Sistem talaca najnekršćanskija pojava ovog vremena, i to u području koje toliko brblja o kršćanskoj kulturi svojoj. Sad svaki glas o taocima stotruko bolan zbog Milana.

8. svibnja 1945.

Oko pola dva noću jaka eksplozija rastvorila vrata, no toliko sam tvrdo spavao da nisam čuo dok me nisu probudili stresavši me. Kasnije sam tek čuo da su oko pola dva do tri sata prolazili našom ulicom „bobanovci“. Ti su bili začelnica ustaškog uzmarka... Prošetao kroz Tuškanac. Putem sam se smijao kao dijete – četiri godine i mjesec dana nisi onuda smio prolaziti. Na toj sitnici osjetio da je došla sloboda, da ulazimo u nov život. Tako je čudno kod srca, mozgom čovjek ne kapira da je nestalo straha.

3. – 11. srpnja 1945

Ne shvaćam kako je nova vlast mogla zapasti u pogrešku i preuzeti improvizirane ustaške zatvore à la zgrada Akademije, gdje sjede ljudi koji su u istoj zgradi sjedili i pod Pavelićevim režimom. Mogli su barem naći druge zgrade... Opća depresija vlada zbog usuda domobrana, koji su konačno ipak bili kader partizanske vojske. Vele da će za nekoliko dana biti pušteni kući. Bila bi pametna gesta.

15. kolovoza 1945.

Rat svršio. Čudan osjećaj. Ovdje nismo toga svjesni. Teška će biti plovidba iz rata u mir, nota bene kroz revoluciju. Kacenjamerski štimung..."

5.7 JOŽA HORVAT

Josip Joža Horvat rodio se u Kotoribi, 10. ožujka 1915. Bio je hrvatski književnik, pripovjedač i putopisac, a na Filozofskome fakultetu u Zagrebu studirao je pedagogiju, filozofiju i književnost. Kao apsolvant odlazi u partizane pa je Drugi svjetski rat proveo u aktivnoj antifašističkoj borbi. Od 1945. član je uredništva časopisa *Republika* zajedno s M. Krležom i V. Kalebom. Radio je kao tajnik Matice hrvatske, a poslije djelovao kao profesionalni književnik.

Dva je puta, brodovima Besa i Modra lasta, 1965. i 1973., putovao oko svijeta, što je opisao u svojim putopisima. Tijekom i nakon Drugog svjetskog rata pisao je duhovite crtice i pripovijesti o ratnom i mirnodobnom životu: *Za pobjedu* (1945.), *Prst pred nosom* (1947.), *Pripovijetke* (1951.), *Rasprodaja savjesti* (1957.), *Ni san, ni java* (1958.), *Abeceda ludih želja* (1960.). U ratnome romanu *Mačak pod šljemom* (1962.) po kojem je snimljena i istoimena TV serija, kreirao je lik izvana gruba, a osjećajna junaka iz naroda. Taj je lik u obliku antiheroja i na humorističan način utjelovio cjelokupnu antifašističku borbu i osobnost nekoga tko se za taj cilj i svjetonazor zalaže. Joža Horvat umro je u Zagrebu, 26. listopada 2012.

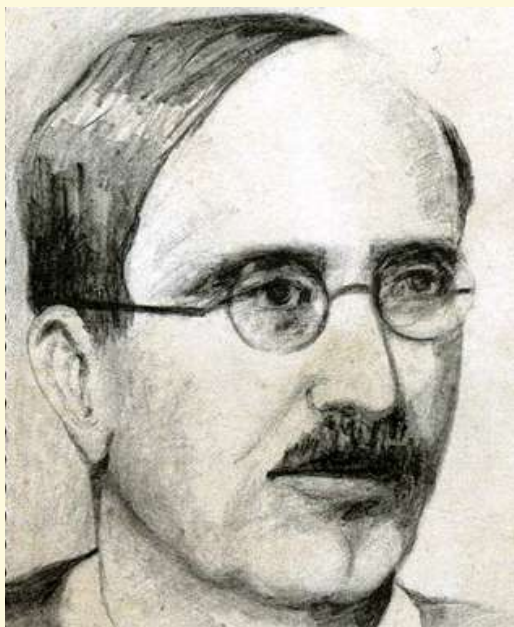
„Model ratne proze prevrednuje humorističnim romanom Mačak pod šljemom (1962), dajući u glavnom liku antiheroju Iliji Kapari glas alternativne vitalističke koncepcije. Žanrovski raznovrstan i poetski nekanoniziran Horvatom opus povezuje tema slobode, kojoj u dnevničkim brodskim zapisima, pretočenim u putopisnu kroniku Besa (1973) i žanrovski raznolikoj, višeslojnoj autobiografskoj putopisnoj prozi Molitva prije plovidbe (1995) pridružuje i lirski razvijenu temu mora. Doživljaji s putovanja »Modrom lastom« polazišta su za dječje romane dinamične fabule, Operacije »Stonoga« (1982) i Waitapu (1984), u kojima fikcijsko, bajkovito i mitsko zamjenjuje realističan i faksijski svijet, približavajući ga ostvaraju sna o apsolutnoj slobodi.“

preuzeto sa: <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=79>

„Trrrrrrr...! Njemu za leđima, na obližnjoj klijeti ustaški rafal prošara zidove. — Neka, neka... samo vi pucajte! Trošite municiju, ali pripazite, momci, još ćete trebati metaka. Oho! I te koliko! Jučer su vas spasili tenkovi i borna kola, ali će danas biti drugačiji krkljanac. Hoće! Poslali smo vam u pozadinu cijeli jedan bataljon da vas tek malo opkoli, da vam zađe za leđa, a onda ćemo... na sitno! Malo sprijeda, malo straga, joj, majku vam razbojničku, platit ćete vi meni jučerašnji strah! — Izdignuo se malo, provirio iz zaklona svoj dugi, krivi nos, ne bi li negdje opazio kolonu trećeg bataljona Kalničke brigade koji je još prije cijelog sata krenuo na obuhvatni marš. Ništa! Nigdje im traga. Ali kao da je cijela neprijateljska linija opazila Kaparu, opazila ga i kao da ju je zaprepastio njegov dugi, krivi nos. Sve zamre. Nitko više ne okine ni metka. Borba utihne, ugasi se iznenada na cijeloj dužini fronta kao pas koji laje na mjesec; laje laje pa se umori, uvuče jezik i načas zatvori gubicu, ali svi znaju, zalajat će opet jer je pas, zalajat će opet jer je pas koji laje na mjesec, a mjesec je još uvijek na nebu i nije pobjegao!“

Joža Horvat, *Mačak pod šljemom*, Zagreb, IOSI, 1985.

5.8 ILIJA JAKOVLJEVIĆ

Ilija Jakovljević, pjesnik, prozaik, književni kritičar i publicist rođen je 1898. u Mostaru. Na Pravnom fakultetu u Zagrebu diplomirao je 1926. te doktorirao 1929. Od 1939. do 1941. bio je predsjednik Društva hrvatskih književnika i urednik časopisa *Savremenik*. Isticao se i kao član HSS-a. Kao intelektualca demokratskih i liberalnih stavova, ustaške ga vlasti nakon uspostave NDH često ispituju, a 14. studenoga 1941. i pritvaraju te odvođe u logor Stara Gradiška. 1942. pušten je i uređuje svoju pjesničku zbirku *Lirika nevremena*, objavljenu 1945., koja je najvećim dijelom nastala u logoru. Redigirao je i rukopis svojih zatočeničkih memoara koji su objavljeni tek 1999. pod naslovom *Konclogor na Savi*. 21. rujna 1944. pridružuje se svojim stranačkim prijateljima i odlazi u partizane.

Poslije rata biva optužen za suradnju s bivšim čelnicima HSS-a, s nekim „zapadnoeuropskim krugovima“ i upletenost u slučaj Hebrang. U travnju 1948. zatvoren je u Zagrebu, a prema zapisniku, 28. listopada 1948. počinio je samoubojstvo iako se pretpostavlja da je ubijen.

U pogovoru prvom izdanju *Konclogora na Savi* Ivan Lovrenović piše: „Ne pripadajući ni jednom od kolektivističkih ludila svojega vremena, Jakovljeviću je bilo suđeno da iskustvom dopre do samoga crnog srca jednoga i drugoga.“

U memoarima *Konclogor na Savi*, Ilija Jakovljević je zapisao:

„U travnju (1941.) bijaše u Petrinjskoj ulici vrlo tijesno. Prvo noć provedoh sa sedam drugova u ćeliji s dvije prečage. Kada me sutradan premjestiše u veću ćeliju, tamo bijaše nešto više prostora i prečaga: njih pet na osamnaest uhićenika, pa leži na njima, ako možeš. Bila je sreća što dani bijahu prilično topli, pa se moglo leći i na beton.“

Ovaj put (u listopadu 1941.) bijaše nastamba nešto udobnija. Upravo su iz nje odveli neke Židove u Maksimir, gdje su ih strijeljali kao intelektualne začetnike njima nepoznatih djela, koja su počinile njima nepoznate osobe, i to, na njihovu nesreću, upravo u vrijeme dok su oni bili u zatvoru, pa su prema tome imali sve uvjete da na njih utječu. Ostalo nam je, dakle, iza onih Židova nešto posuđa, a i nešto posteljine. Na prečagama bijaše toliko mjesta da smo se ipak mogli na njima stisnuti.“

Ilija Jakovljević, *Konclogor na Savi*, Zagreb, Konzor, 1999.

5.9 INA JUN BRODA ROĐ. EHRLICH

Ina Jun Broda rođena je 18. travnja 1899. u Zagrebu. Bila je književnica, prevoditeljica i aktivistica Antifašističke fronte žena. Prije Drugog svjetskog rata bavila se ritmičkom gimnastikom i objavljivala prozu u židovskim časopisima. Pripadala je krugu lijeve inteligencije, a od 1943. bila je u partizanima. Po uspostavi NDH, drugi suprug i sin bili su joj uhićeni, a ona je uspjela ilegalno pobjeći u Split odakle je nastavila svoje književno i političko djelovanje. Prije rata ponajviše je pisala priče i pjesme za djecu, dok se nakon rata posvetila prevođenju i publicistici.

Kako je živjela na relaciji Austrija – Hrvatska bila je važna prevoditeljska spona između hrvatskog i njemačkog jezika, a zaslužna je i za recepciju Krležinih djela na njemačkom govornom području. U knjizi pjesama na njemačkom jeziku *Pjesnik u barbarstvu* (Der Dichter in der Barbarei, 1950.) iznijela je svoja ratna iskustva. Umrula je u Zagrebu 1983.

UNTER DEM GELBEN STERN

Deinen Gott hast du schon längst vergessen,
Deine Ahnen auch und lebst im Heute.
Plötzlich fährt herunter scharf ein Messer,
Scheidet – schneidet dir um Haaresbreite
Weib und halbes Kind von deiner Seite.
Blitzschnell zuckt sein Schwert der Menschenfresser
Und zieht ab mit seiner Beute.

Und er scheidet auch mit Schwertes Streichen
Opferlamm vom Goldenen Kalb,
Hast du Glück, kaufst di dich los vom Fluch,
Hast du keins, so trag das gelbe Tuch,
Daß dir alle aus dem Wege weichen:
Lebend und gesund bist du schon außerhalb.

Deinen Gott versuchst du loszuwerden,
Deine Ahnen auch – jedoch sie kleben
Schicksalhaft sich plötzlich an dein Leben,
Saugen dir das Herzblut wie Vampire,
Urgroßmütter werden Totemtiere,
Jagen dich in dunklen Urwaldherden –
Denn du bist Tabu hinfort auf Erden!

Ina Jun Broda, *Der Dichter in der Barbarei*, Schönbrunn-verlag Wien, Beč, 1950.

5.10 MARIJA JURIĆ ZAGORKA

Hrvatska novinarka i književnica Marija Jurić Zagorka rođena je u Negovcu kraj Vrbovca 2. ožujka 1873. Nakon prvih iskustava pisanja i uređivanja časopisa u Višoj djevojačkoj školi, zbog zanimanja za politiku počinje se baviti novinarstvom. Postaje članica redakcije *Obzora*, najrenomiranijeg hrvatskog dnevnika. Književna je publika danas više pamti kao najčitaniju autoricu feljtonskih romana nego po njenim dramama i novinarskom radu.

U nastavcima je objavila dvadesetak romana, koji su doživjeli književnu valorizaciju nekoliko desetljeća nakon njene smrti. Bila je glavna urednica časopisa *Ženski list* (1925.-1938). i *Hrvatica* (1939.-1940.).

"Dan nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske, u Zagorkin stan na Dolcu upala je ustaška policija koja joj zabranjuje daljnje izdavanje Hrvatice, zapljenjuje postojeće primjerke časopisa, novac od pretplate, pa čak i pokućstvo u stanu.

Izvor slike: **Naslovna - Memorijalni stan Marije Jurić Zagorka** (zagorka.net)

Zagorka ostaje bez sredstava za život, zabranjeno joj je da piše i objavljuje." Kako pišu kolegice iz Centra za ženske studije, današnje skrbnice njenog Memorijalnog stana na zagrebačkom Dolcu 8. Redigira svoj posljednji roman *Jadranka*. Bez uspjeha pokušava otići u partizane te ostaje u Zagrebu gdje povremeno objavljuje u listu *Nova Hrvatska*. Nakon rata aktivira se u AFŽ-u za koji priprema nepotpisane skečeve. „Iako samoubojstvo glavne junakinje autobiografskog romana *Kamen na cesti* (1936.) ukazuje na nemogućnost uspješne egzistencije žene u neprijateljskom okružju, sama Zagorka umire u visokoj starosti, istovremeno obožavana od svojih čitalaca i omalovažavana od književnih i političkih moćnika", kako u knjizi *Konji, žene, ratovi* piše Lydia Sklevicky.

Lydia Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, Zagreb, Ženska infoteka, 1996.

Kako je zapisala u autobiografiji *Što je moja krivnja?* u NDH joj je rečeno: „Ne možete izdavati nikakav, pa ni domaćinski list, jer ste odavno ožigosani naš neprijatelj. Novac vaših pretplatnica bit će položen u upravu *Ženskog Lista*, koji je u rukama naše pouzdanice, vaše romane smo uništili, jer ste pisali protiv crkve, njezinih službenika, protiv monarhije, protiv svih principa našeg pokreta. Vaša *Grička vještica* i *Kći Lotrščaka* moraju biti kažnjene, jer su drski napadaj na sve naše ideale. Premda ste od vjkada naš zakleti neprijatelj, s obzirom na vašu starost, ne ćemo vas zatvoriti, ali vam je svaki rad zabranjen, doživotno. Ako nemate od čega živjeti, idite za kuharicu (...)."

Nakon oslobođenja ne može objavljivati, poput mnogih pisaca koji su ostali u Zagrebu za vrijeme rata.

"Predsjednik mi veli da je kazano da sam odavno osuđena da ne smijem nastupati... Stoga sam odmah počela obilaziti sve naše vlasti da pitam tko me tuži, zašto i gdje su me to sudili? Ali, nigdje nitko ništa ne zna. Svi to smatraju zabunom imena.

Navodno je neku osudu da izvjesno vrijeme ne mogu nastupati donio odbor književnika, ali se odmah utvrdilo da ja nikada nisam bila članom Društva književnika, što oni možda nisu znali, i tako sam brisana iz organizacije u kojoj nisam bila ni upisana.

Obratim se na najmjerodavnijeg faktora za mene, na Novinarsko društvo Hrvatske, odakle mi javljaju da nitko nema ništa protiv mene i da momu radu ne stoji ništa na putu. Baš u to doba zadesila me je nesreća - prijelom noge, pa nisam mogla godinu dana iz kuće. Nakon ozdravljenja naš ulični odbor već se fuzionirao s drugim i reorganizirao. Ponudila sam se za prosvjetni rad, ali je to otklonjeno, jer da sam - prestara i nesposobna. Ponudim se u čitalačku grupu da im poslužim čitanjem. Nisam dobila odgovora..."

Marija Jurić Zagorka umrla je u Zagrebu, 30. rujna 1957.

Marija Jurić Zagorka, *Kako je bilo*, Beograd, Izdanje redakcije Zabavnog romana, 1953.

Marija Jurić Zagorka, *Što je moja krivnja*, u: Autobiografije hrvatskih pisaca, ur. Vinko Brešić, Zagreb, Alfa, 1997.

Izvor slike: **Brončana skulptura Marije Jurić Zagorke na početku Tkalčićeve ulice | Lice Grada**

5.11 IVAN GORAN KOVAČIĆ

Ivan Goran Kovačić, hrvatski pjesnik, pripovjedač, esejist, prevoditelj i novinar, rođen je 21. ožujka 1913. u Lukovdolu. Zbirku pjesama *Ognji i rože* napisao je na zavičajnome dijalektu i time odao počast rodnome kraju. No, pravi početak Kovačićevog pjesničkog stvaralaštva dolazi s Drugim svjetskim ratom. 1942. godine stupa u Narodnooslobodilački pokret zajedno s Vladimirom Nazorom.

S partizanskim brigadama prolazi kroz Crnu Goru, Bosnu i Hercegovinu, Kordun, Baniju i brojna druga bojišta. Slike Drugog svjetskog rata na prostorima NDH prepune okrutnosti i užasa koji su zahvatili i selo u kojem je i sam rođen, motiviraju ga da u svoje djelo doda još mračnije motive te se tako siromaštvu pridružuju i smrt, krv, patnja i strah. Ratne strahote pretočio je u stihove poeme *Jama*, objavljene posmrtno 1944. godine. *Jama* je toliko šokantna i dramatična da se smatra najuspjelijim prikazom rata i potresnih događaja u našim krajevima za vrijeme NDH te predstavlja jedno od najvećih djela proturatne poezije koje nadilazi sve nacionalne, političke i religijske granice. U ljeto 1943. nalazio u selu Vrbnica kraj Foče gdje su ga 12. srpnja ubili četnici, a grob mu je ostao nepoznat sve do 1957. godine. Dio njegovih pronađenih posmrtnih ostataka položen je 1996. u memorijalni spomenik u Lukovdolu koji je postao i njegovo posljednje počivalište.

Izvor slike: **Rođen Ivan Goran Kovačić 21.03.1913 - Antifašistički VJESNIK** (antifasisticki-vjesnik.org)

Kovačiću u spomen utemeljena je 1964. pjesnička manifestacija Goranovo proljeće, u sklopu koje se od 1971. dodjeljuje najvažnija hrvatska pjesnička nagrada za cjelokupni pjesnički doprinos Goranov vijenac, od 1977. nagrada Goran za mlade pjesnike te od 2019. i nagrada za najbolju pjesničku zbirku.

JAMA

IV.

Kad prva žrtva počela da krklja,
Čuh meki udar, mesnata vreća
Padaše dugo. Znao sam: u grkljan
Dolazi prvi ubod, među pleća
Drugi, a ruka naglo žrtvu grune
U jamu, gdje će s drugima da trune.

Netko se mrtvo ispred mene složi
Ili iza mene, riknuvši od straha,
A ja udarce silnom svijesti množih,
Odbijajući pale istog maha,
Mada sam svakog - što kriknu, zagrcu -
Ćutio kao ugriz u dno srca.

Čovjek iz jame jeco je ko dijete,
Tek priklan; cikto jezivo mu glasak.
Strepim da račun moj se ne pomete.
Tad buknu u dnu bezdna bombe prasak.
Tlo se zaljulja. Klonuće me svlada.
Nestala u spas posljednja mi nada.

Al silna svijest pažnjom me opsjednu:
U sluh se živci, krv, meso i koža
Napregli. Zbrojih trideset i jednu
Žrtvu; šezdeset i dva boda noža.
Slušo sam udar, kojom snagom pada,
I meni opet vratila se nada.

Na jauk iz bezdna sada nova prasne
Bomba uz tutanj. I mrtva tjelesa
Padahu sad uz pljuske manje glasne,
Kao u vodu, povrh kaše mesa.
Uto oćutjeh da po krvi kližem.
Protrnuh: evo, i ja k jami stižem!

Ivan Goran Kovačić, *Jama*, Zagreb, Nakladni zavod Hrvatske, 1947.

5.12 MIROSLAV KRLEŽA

Miroslav Krleža bio je esejist, dramatičar, pripovjedač, kritičar i pjesnik, a smatra se najvećim hrvatskim piscem 20. stoljeća. Rođen je 7. srpnja 1893. godine u Zagrebu. Nakon što je u rodnom gradu završio pučku školu i četiri razreda gimnazije, otišao je u Pečuh kako bi upisao kadetsku školu za domobrane. Doživio je razne optužbe da je špijun i prošao brojna ispitivanja nakon čega se odlučuje posvetiti pisanju i književnom stvaralaštvu.

Krleža je napisao velik broj djela koja obuhvaćaju do 80 svezaka. Način njegova pisanja mijenjao se tijekom vremena, a ovisio je i o aktualnim događanjima u svijetu i domovini. S Augustom Cesarcem je 1919. godine pokrenuo avangardistički časopis *Plamen* koji je nakon toga bio zabranjen, a Krleža je stavljen pod policijski nadzor koji je trajao sve do uspostave komunističkog poretka 1945. Tek su 1920-ih kazališta i nakladnici počeli prihvaćati Krležinu suradnju, pa su on i njegova supruga Bela postali istaknut umjetnički par.

Izvor slike: **Matica hrvatska - Vijenac 639 - 640 - Što je nama danas Krleža**

Njihov je zagrebački dom na adresi Krležin Gvozd 23 sve do njihove smrti 1981. bio važno središte kulturnih i umjetničkih okupljanja, a danas se tamo nalazi Memorijalni prostor Bele i Miroslava Krleže.

„Raslojavanje hrvatskoga komunističkoga pokreta u jugoslavenskom okruženju dovelo ga je u svojevrсну ekvidistanciju od političke prakse i ljevice i desnice pa se o njegovu neposrednom društvenom djelovanju može govoriti tek nakon uspostave komunističke vlasti u 1940-ima i pridobivanja Titova punoga povjerenja nakon 1948., odn. napuštanja staljinističke prakse.

Krleža je i u razdoblju 1918–41. pokušavao organizirano djelovati u hrvatskim kulturnim institucijama i komunističkom pokretu, ali u njima nije dobivao ni približno onoliko utjecaja kao u javnosti. U društvenim uvjetima tzv. narodne demokracije sudjelovao je u postavljanju i stabiliziranju mnogih tradicionalnih i novih institucija i programa: Društva književnika, Akademije, Matice hrvatske, Leksikografskoga zavoda, zaštite kulturne baštine u Zadru, zaštite prava na dostojanstvo umjetnosti (Govor na Kongresu književnika u Ljubljani, 1952), zauzimanja za slobodan razvoj hrvatskog jezika (potpora *Deklaraciji o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika*). Posebnu važnost za razumijevanje Krležina djela ima njegovo poznavanje drugih kultura iz okruženja i suradnja u njima, napose srpske, mađarske i bosanske.“

preuzeto sa: <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=34113>

„Pisati? Što? Fraze? Glupe, bombastične fraze? Govoriti? Kome? Cijelo čovječanstvo već deset tisuća godina ne radi drugo nego govori. Štampati? Kome? Dokazivati? Isto tako nema smisla. Što bi preostalo? Lagati? Gdje su mostovi preko kojih se čovjek može spasiti? U istini? A istina, što je istina...”

Predrag Matvejević, *Razgovori s Krležom*, Zagreb, VBZ, 2011.

5.13 ANĐELKA MARTIĆ

Anđelka Martić, rođena je u Zagrebu 1. svibnja 1924., gdje je i živjela odrastajući na Trešnjevci. Kao književnica je svojim djelima dirnula brojna srca, ali je početkom 90-ih izbačena s popisa lektire. Pisanjem se počela baviti od malih nogu, prvo u školskim časopisima, a zatim kao novinarka *Vjesnika* i mnogih drugih publikacija.

Kao ilegalka pomagala je u bijegu Nade Dimić iz bolnice, a stariji brat Ivica koji je također bio ilegalac, ubijen je u logoru Jasenovac 1942. nakon čega se Anđelka pridružuje partizanima i radi kao ratni dopisnik 28. slavonske divizije. Sudjeluje u oslobođenju Beograda te dobiva Orden za hrabrost spasivši ranjenog kapetana ispred neprijateljskog tenka.

Nakon oslobođenja Beograda postaje član uredništva lista jugoslavenske Prve armije, *Za pobjedu*. Najznačajnija je predstavница hrvatske ratne proze za djecu koju je počela pisati početkom rata. Njezino se prozno stvaralaštvo može podijeliti na ratno, autobiografsko te prozu s elementima fantastike. Autorica je i tekstova za dvjestotinjak slikovnica. Najpoznatije joj je djelo pripovijetka za djecu *Pirgo* (1953.) koji se tematski izdvaja u njezinu ratnom opusu. Dječje prijateljstvo sa životinjama i autoričina nenametljiva poruka o ratu koji jednako tragično ugrožava sva živa bića, osnova je ove toplo ispričane epizode ratnoga djetinjstva. U *Pirgu* nema ubijanja niti krvožednosti, štoviše, knjiga progovara protiv rata i ratnih stradanja. Roman je preveden na mnoge svjetske jezike, među ostalima i na esperanto i kineski, a nagrađen je Ordenom osmijeha koji Republika Poljska daje onima koji književnošću uljepšavaju djetinjstva diljem svijeta.

Preminula je u Zagrebu 11. studenoga 2020. godine, ostajući u sjećanju kao hrabra antifašistkinja i ponosna učesnica NOB-a.

„Išao sam poznatim puteljcima, po kojima sam toliko puta skakutao i naginjao se sa svojom najvećom radošću, sa svojim dragim Pirgom. Koliko mi je samo priredio sreće i veselja!... Sada me pratio, svaki čas pretrčavajući ispred mene i dižući glavu, kao da pošto-poto želi dokučiti odakle tako teška bol na mom licu. Jadnik mali, ni slutio nije da se rastajemo. O, kakva me bezumna bol gušila. Htio sam plakati, vikati, ali šutio sam. Znao sam da će ofenziva od mnogih tražiti još veće žrtve. Koliki će ostati bez oca ili majke, bez brata ili sestrice. Ne, ne smije me svladati žalost. Pa rat je, kako često kaže Dragan. A sad znam zašto je Jovo rekao da će netko zapjevati „Došlo vrijeme da se rastajemo“. Mislio je na mene i Pirga. A još je rekao da nas rat razdvaja od onih koje volimo.“

Andelka Martić, *Pirgo*, Zagreb, Mladost, 1969.

Iz intervjua za *Novosti* iz 2019: „Kad smo došli u Dugo Selo, bila sam toliko nestrpljiva da dođem svojim da sam napravila veliku glupost jer sam otišla sama. Usput sam srela neke partizane koji su me grdili što idem sama jer još ima ustaša naokolo, ali jednostavno nisam mogla izdržati. A moji su drugovi u Zagreb stigli tenkovima i mojoj mami došli brže nego ja, pogotovo što sam prvo otišla prijateljima da se sredim i operem. Kad sam došla kući, sestra me čekala s kitom cvijeća, a kod moje mame su bili moji drugovi. Osjećala sam se božanstveno, napisala sam pjesmu koju sam te večeri recitirala na radiju. A to što netko kaže da je ulazak partizana okupacija, to je teška budalaština. Trebali ste tih dana biti na trgu i na ulicama – kakvo je to bilo veselje, kakva radost. Plesala su se kola, ljudi su bili sasvim izvan sebe od sreće, ljubili su nas, grlili, a sve je to na slikama. Nijedan kasniji poslijeratni događaj nije se tako slavio kao oslobođenje 8. maja i ja ga i danas sanjam.“

preuzeto sa: <https://www.portalnovosti.com/andjelka-martic-zagreb-je-bio-izvan-sebe-od-srece-zbog-ulaska-partizana>

5.14 VLADIMIR NAZOR

Vladimir Nazor bio je hrvatski pjesnik, prozaist, romanopisac i putopisac. Rodio se 30. svibnja 1876. u mjestu Postirama na otoku Braču. Bio je i iznimno aktivan političar, predsjednik Narodne Republike Hrvatske, a nalazio se i na čelu ZAVNOH-a te je bio jedan od bližih suradnika Josipa Broza Tita.

Partizanima se pridružio zajedno s Ivanom Goranom Kovačićem, o čemu je izvijestio i poznati Radio London. Nazor se sramio NDH pa se tako odlučio prikloniti pokretu koji je zajedno sa saveznicima trebao osloboditi cijelo okupirano područje nekadašnje države. Na slobodnom teritoriju izabran je za predsjednika Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH). U partizanima je Nazor započeo s novom poetikom i temama pa su u tom razdoblju nastali neki od najboljih stihova povezani s nacionalnom tematikom. Jedna od takvih je svakako i najuspjelija pjesma posvećena hrvatskome jeziku, *Hrvatski jezik*. Pjesma se citira i danas, ali se nažalost zaboravlja vrijeme i povijesni kontekst u kojem je nastala. Nakon oslobođenja postao je prvi predsjednik Prezidija Sabora Narodne Republike Hrvatske. Umro je 19. lipnja 1949. godine u Zagrebu. Njegovim imenom nazvana je najveća državna nagrada u Republici Hrvatskoj koja se dodjeljuje za najbolja umjetnička dostignuća.

HRVATSKI JEZIK

U tebi sam vijek svoj proživio,
Drevni i lijepi jeziče Hrvata;
Rođen na morskom pragu tvojih vrata,
Polako sam te, uz trud, osvojio.

Povede ti me i gdje nisam bio.
Na vrhu gore i na kraju gata,
U kolibici, u kući od zlata
Svuda je meni glas tvoj žuborio.

Htio sam biti glazbalo na kome
Zvuče ko žice, mirišu ko cvijeće
Rojevi riječi u govoru tvome.

Pa, uzdignut nad zipkom i nad grobom,
Da u tebi dišem i da živim s tobom,
I onda, kad me više biti neće.

Vlatko Pavlečić, *Zlatna knjiga hrvatskog pjesništva od početaka do danas*, Zagreb, MH, 1971.

5.15 SLAVA OGRIZOVIĆ

Slava Ogrizović, književnica, aktivistica i novinarka, rođena je u Zvorniku 15. rujna 1907., a preminula u Zagrebu 18. listopada 1976. Već je od malih nogu kao deveto dijete u svojoj obitelji upoznala nepravdu i siromaštvo, a kako je za studija počela raditi da bi preživjela, rano se uključila u radnički pokret i sudjelovala u štrajkovima. Bila je članica Inicijativnog odbora za organiziranje Antifašističkog fronta žena (AFŽ-a) Hrvatske, predsjednica Društva za prosvjetu žene, članica SBOTIČ-a te Društva hrvatskih književnica. Zalagala se za humano i slobodno društvo jednakih mogućnosti i prava.

Nakon što je 20. prosinca 1943. u Zagrebu od vlasti NDH bez suđenja obješen njen muž, profesor matematike i fizike Bogdan Ogrizović, postaje članica KP-a i odlazi u partizane. Nakon rata vraća se u Zagreb gdje djeluje kao književnica, novinarka i urednica na Radio Zagrebu. Knjige koje je pisala imaju dvostruku dokumentarnu vrijednost o događajima iz NOB-a s obzirom na to da donose autoričino osobno iskustvo te intervju s ljudima koji su u njima sudjelovali, a koje je počela skupljati još za vrijeme rata.

„Pošla sam polako prema kazalištu, kada iz jedne veže iskoči ustaša s uperenom puškom i zaurla:

- Stoj ili pucam!!

Stala sam i ogledala se. Iza mene uperena cijev u rukama ustaše, preda mnom također cijev uperena u mene. Kamo?

- Ne smijete stajati! Hodajte! Maknite se! – urlao je onaj ispred mene.

Okrenula sam se i oprezno pokušala vratiti, kad onaj prvi zaviče:

- Stoj ili pucam!

Ponovo sam stala. Što sada? Činilo mi se da mi nema spasa. Ne smijem stajati, ne smijem hodati, ne smijem preko ulice, a ovdje nema kuća, da bih se sklonila u neku vežu. Polako sam se okrenula licem prema ulici tako da sam mogla okrećući glavu vidjeti i jednog i drugog ustašu. Oni su se polako primicali s još uvijek uperenim puškama.

S užasom sam gledala lica izbezumljena od straha i mržnje misleći: „Ubit će me. Ovako glupo, nizašto. Iz ovoga neću izaći živa.“

Slava Ogrizović, *Zagreb se bori*, Zagreb, Školska knjiga, 1977.

5.16 VESNA PARUN

Vesna Parun bila je jedna od najistaknutijih pjesnikinja hrvatske književnosti druge polovice 20. stoljeća. Rođena je 10. listopada 1922. na otoku Zlarinu gdje je sa svojom obitelji živjela u siromašnim uvjetima. Studij romanistike započela na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1940., no prekinula ga je zbog II. svjetskog rata, u kojem joj je brat poginuo u partizanima. Nakon rata je na istom fakultetu upisala studij filozofije, kojega zbog bolesti 1947. također prekida. Jedan dio života provela je u Bugarskoj da bi se 1967. ponovo vratila u Zagreb i nastanila u Studentskom gradu, gdje od tada uglavnom živi i radi kao slobodni književnik.

Svoj je skromni dom u zagrebačkoj Dubravi, u Badelovoj ulici 15 (danas Vile Velebita), iz zdravstvenih razloga zauvijek morala napustiti 2000. Isprva vjerujući da je riječ o privremenom boravku, smjestila se u Stubičkim Toplicama gdje je na kraju i preminula 25. listopada 2010.

Iako je njena prva zbirka *Zore i vihori* (1947.) naišla na negativne prosudbe ondašnje službene kritike, novija kritika drži ju prekretnicom u poratnom hrvatskom pjesništvu i najranijim izrazitim otklonom od socrealizma. Drugom, opsežnom zbirkom *Pjesme* (1948.), koja je prema mišljenju kritike ustupak režimu, progovara i svjedoči o ratnim stradanjima i poratnoj borbi za novi život te slavi energiju naroda koji zajedno obnavlja zemlju nakon rata.

TENK PROLAZI GRADOM

Stala je ulica plaha: ide veliki tenk.
A podne zvoni, pršti u tišinu.
Začas pocrnjet će nebo, bit će kao kopriva.
Izbrisanat će točkovi tišinu.
Zaklopio si knjigu. Rat se gnijezdi u oku
krvav, sa zupcima od olova.
Maslačak, piše na slici, bijeli lopoč;
dječak je bio na njivi blizu toplih volova.
Voda je mirna i modra, sunce peče vimena
nabrekla od mlijeka.
Žita se njišu; tu cvrčak samotar
mudruje od pamtivijeka.
A teška zelena kornjača popasla je pašnjake
i posrkala ribolove.
Štropot će srušiti noćas staru zvjezdarnicu
i tihe golubove.

Vesna Parun, *Zore i vihuri*, Zagreb, DKH, 1947.

5.17 VIKTOR ROSENZWEIG

Viktor Rosenzweig rođen je u Rumi (Srbija) 1914. Bio je pjesnik, aktivist i ljevičar te član KPJ do 1935. godine. Jedan je od predstavnika židovskih intelektualaca koji su živjeli i stvarali u Zagrebu uoči rata. Godine 1939. objavljuje zbirku poezije *Naš život* pod pseudonimom Vitomir Jovanović u kojoj progovara o događajima uzrokovanim ratom, dok u nekim stihovima i personalizira sudbine Židova u Drugom svjetskom ratu na području NDH.

Ta njegova jedina zbirka pjesama, zaslužuje biti izvučena iz zaborava jer je preslika jedne tragične povijesne epohe. Nakon pritvora u Banovini Hrvatskoj, bio je izručen vlastima NDH i 1941. strijeljan na Dotršćini sa skupinom poznatih lijevo orijentiranih intelektualaca.

NAŠ ŽIVOT

Lutati, lutati,
krvavo bijen,
i kao pseto
na ulici skapati,
i plakati,
kroz noć i mračan dan,
kroz umorna jutra i tužne večeri,
il na sramnom putu zastati,
na zlatnim vratima,
pokorno spuštenom glavom zazvoniti,
zlatnom se teletu prodati,
ili
ili se vinuti,
iz punih grudiju viknuti,
pest u oganj metnuti
i boriti...

Vitomir Jovanović, *Naš život*, Izdanje „Orbis“, Zagreb, 1939.

5.18 IVAN ŠIBL

Ivan Šibl, urednik, političar, pisac i prvi glavni direktor RTZ-a, rođen je 28. listopada 1917. godine u Virovitici, gdje je završio osnovnu školu i jedan razred Realne gimnazije. Iz Virovitice je preselio u Zagreb. Dok je pohađao Učiteljsku školu, povezao se s revolucionarnim omladinskim pokretom, pa je zbog svoje aktivnosti bio isključen iz škole. Za Drugog svjetskog rata uključio se u antifašistički pokret, kada je u Zagrebu bio član ilegalnih udarnih grupa, a 1942. postao je politički komesar najprije Banijskoga, a potom Kalničkoga partizanskog odreda.

Od 1943. bio je politički komesar Druge operativne zone, a 1944. – 1945. politički komesar X. korpusa Jugoslavenske armije. Nakon rata bio je glavni urednik *Borbe* (1953. – 1954.) i generalni direktor Radiotelevizije Zagreb (1954.– 1963.). Od 1954. godine bio je član CK SK Hrvatske i predsjednik Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata SR Hrvatske. U nekoliko mandata bio je poslanik u Saboru SR Hrvatske i Saveznoj skupštini.

Kao jedan od istaknutijih sudionika Hrvatskoga proljeća bio je uklonjen sa svih državnih i partijskih dužnosti te je nakon 1971. godine isključen iz javnoga političkog života. U književnosti se javio 1950-ih godina memoarima ratne tematike. Prema motivima njegovih zapisa snimljeni su filmovi *Naši se putovi razilaze* (1957.) Š. Šimatovića, *Kad čuješ zvona* (1969.) i *U gori raste zelen bor* (1971.) A. Vrdoljaka, te televizijska serija *Sumorna jesen* Z. Bajsića (1969.). Umro je 1989. u Zagrebu.

„Na početku Domobranske ulice nalaze se kasarne. Na straži je vojnik i kad god tko noću ulazi u ulicu, on ga zaustavlja. Njegov stooj! slušamo već cijelu večer i kad ga god čujemo pogledamo kroz prozor da provjerimo nije li što sumnjivo. Ta straža je za nas veoma dobra. Dakle, čuvaju nas i ne sluteći.

Razgovaramo o Nikoli. Brzo je progovorio i odmah nas provalio. Ne osuđujemo ga. Sigurno su ga mnogo mučili, pa nije mogao izdržati. — Nisu svi ljudi kao Kroflin i Gluhak. Nikolino držanje daje nam povoda za razmišljanje. Naime, tko zna kako bismo se mi držali na njegovom mjestu? O tom svaki komunista mnogo razmišlja. I mi smo o tom razmišljali već i prije rata. Ali onda je bilo drukčije. Tukli su, mučili i radili sve isto što se radi i na ustaškoj policiji. Ali ipak, nije se radilo baš o životu i smrti. Radilo se o tome, koliko ćeš dugo biti u zatvoru, da li ćeš dobiti godinu, dvije, pet ili deset godina robije. Tek rijetko kada su i ubijali.

Imam o tome izgrađeno stanovište. Živ im u ruke ne idem. Posljednji metak u pištolju čuvat ću za sebe. Ako te uhvate živa, oderat će ti kožu s leđa i, po mom

mišljenju, ustrijeliti se u takvoj situaciji ne znači izvršiti samoubojstvo. Čovjek se naprosto u alternativni između dva načina umiranja odlučuje za onaj manje strašan način. I kad tako čovjek razmišlja o smrti svakog dana i neprestano, postaje s njom i neopazice nekako intiman, pa mu se ona više i ne čini tako strašnom i nepodnošljivom, čak, štoviše, u pojedinim slučajevima, smrt može postati i pravom saveznicom progonjenog lica.

Pasti ustaškoj policiji ili Gestapou u ruke znači poginuti u najvećim mukama, umirati sporo i dugo vremena, biti ponižavan i u punoj mjeri iskusiti svu onu atmosferu krvi i smrti. I još pritom možda pokazati svoje drugove, pretvoriti se od borca i revolucionara u likvidatora i pomagača policije. Čemu takav rizik? — Zar nije pametnije pozvati u pomoć saveznicu — smrt? Neprijatelji ostaju praznih ruku i onemogućeni. Oni te trebaju živog. Mrtav im ne vrijediš ništa. A takva smrt sveta je i lijepa prema onoj, koju bi ti oni pripremili.“

Ivan Šibl, *Iz ilegalnog Zagreba 1941.*, Zagreb, Naprijed, 1965.

6. BIBLIOGRAFIJA

Knjige:

„Afrić, Vjekoslav“. U *Hrvatska enciklopedija* (online). Pristupljeno 24.03.2021.

Ahmetović, Lutvo, ur. *Zagreb 1941.-1945.*, zbornik sjećanja, knjige 1.-4. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Školska knjiga, 1982.

Anić, Nikola. *Antifašistička Hrvatska. Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Hrvatske 1941. – 1945.* Zagreb: Multigraf Marketing, Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, 2005.

„AVNOJ“. U *Hrvatska enciklopedija* (online). Pristupljeno 25.03.2021.

Banović, Snježana. *Država i njezino kazalište. Hrvatsko državno kazalište u Zagrebu 1941. – 1945.* Zagreb: Profil, 2012.

Begović, Božena. *Stih-proza-teatar.* Zagreb: Zadružna štampa, 1974.

Budisavljević, Diana. *Dnevnik Diane Budisavljević 1941.-1945.* Zagreb, Jasenovac: Hrvatski državni arhiv, Spomen-područje Jasenovac, 2003.

Butorac, Tomislav. *Slobodni Zagreb.* Zagreb: Stvarnost, 1965.

Cesarec, August. *Pjesme, novele, zapisi, eseji i putopisi,* Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 96, Zagreb, Matica hrvatska, Zora, 1966.

Ivan Dončević, *Bezimeni – novele iz oslobodilačkog rata,* Zagreb, Izdanje „Vjesnika“, 1945.

Fališevac, Dunja, ur. *Leksikon hrvatskih pisaca.* Zagreb: Školska knjiga, 2000.

Goldstein, Ivo. *Zagreb 1941.-1945.* Zagreb: Novi Liber, 2011.

Goldstein, Ivo. *Holokaust u Zagrebu.* Zagreb: Znanje, 2001.

Goldstein, Ivo. *Hrvatska 1918 – 2008*. Zagreb: EPH, Novi Liber, 2008.

Goldstein, Slavko. *1941. – godina koja se vraća*. Zagreb: Novi Liber, 2007.

Gretić, Ivica. „Tehnika Centralnog komiteta KPH u Zagrebu 1941. godine“, U: Ivanc, Emil, ur. *Zagreb 1941.-1945*. Zagreb: Spektar, 1972.

Gruenfelder, Anna-Maria. *U radni stroj velikoga njemačkoga Reicha! Prisilni radnici i radnice iz Hrvatske*. Zagreb: Srednja Europa, 2007.

Horvat, Josip. *Živjeti u Hrvatskoj 1900 - 1941*. (Zapisci iz nepovrata). Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1984.

Horvat, Josip. *Preživjeti u Zagrebu, Dnevnik 1943 – 1945*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1989.

„Horvat, Joža“. U: *Hrvatski Bibliografski leksikon* (online). Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, pristupljeno 24.03.2021.

Horvat, Joža. *Mačak pod šljemom*, Zagreb, IOSI, 1985.

Hrženjak, Juraj (ur.). *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj 1990-2000.*, II izdanje s dodatkom. Zagreb: Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, 2002.

Hrženjak, Juraj. *Stoljeće života*. Zagreb: Razlog, 2016.

Jakovljević, Ilija. *Konclogor na Savi*, Zagreb: Konzor, 1999.

„Jakovljević, Ilija “. U *Hrvatska enciklopedija* (online). Pristupljeno 24.03.2021.

Jelić-Butić, Fikreta. *Ustaše i NDH*. Zagreb: Školska knjiga, 1977.

Jovanović, Vitomir. *Naš život*. Zagreb: Izdanje „Orbis“, 1939.

Jun Broda, Ina. *Der Dichter in der Barbarei*. Beč: Schönbrunn-verlag Wien, 1950.

Jurić Zagorka, Marija. *Kako je bilo*. Beograd: Izdanje redakcije Zabavnog romana, 1953.

Jurić Zagorka, Marija. "Što je moja krivnja". U: *Autobiografije hrvatskih pisaca*. Brešić, Vinko, ur. Zagreb: Alfa, 1997.

Knežević, Snježana i Laslo, Aleksander. *Židovski Zagreb: kulturno-povijesni vodič*. Zagreb: Predstavnik židovske nacionalne manjine Grada Zagreba; Židovska općina zagreb, AGM, 2010.

Kovačić, Ivan Goran. *Jama*, Zagreb, Nakladni zavod Hrvatske, 1947.

„Kreža, Miroslav“. U *Hrvatska enciklopedija* (online). Pristupljeno 24.03.2021.

Lengel-Krizman, Narcisa. *Borbeni Zagreb – Zagreb u NOB-u*. Zagreb: Globus, 1980.

Lengel-Krizman, Narcisa. *Genocid nad Romima - Jasenovac 1942.:* Javna ustanova Spomen područje Jasenovac, Jesenski i Turk. Zagreb, 2003.

Lengel-Krizman, Narcisa, Sentić, Marija, ur. *Revolucionarni Zagreb 1918. – 1945*. Kronologija. Zagreb: Gradski odbor SUBNOR-a, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Školska knjiga, 1979.

Anđelka Martić, *Pirgo*, Zagreb, Mladost, 1969.

Matvejević, Predrag. *Razgovori s Krežom*. Zagreb: VBZ, 2011.

Ogrizović, Slava. *Zagreb se bori*. Zagreb: Školska knjiga, 1977.

Vesna Parun, *Zore i vihori*, Zagreb, DKH, 1947.

Pavletić, Vlatko. *Zlatna knjiga hrvatskog pjesništva od početaka do danas*. Zagreb: Matica Hrvatska, 1971.

Riffer, Milko. *Jasenovac – grad mrtvih*. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske, 1946.

Sklevicky, Lydia, *Konji, žene, ratovi*. Zagreb: Ženska infoteka, 1996.

Šibl, Ivan. *Iz ilegalnog Zagreba 1941*. Zagreb: Naprijed, 1965.

Škiljan, Filip. *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*. Zagreb: Srpsko Narodno Vijeće, 2014.

Ugarković, Stipe. *Zapisi ilegalca*. Zagreb: Nakladno poduzeće „Glas rada“, 1953.

Vojak, Danijel, Lapat, Goran, Pejaković, Ivo, Kovačev, Neven. *Romi u Drugom svjetskom ratu u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. – 1945. Priručnik za nastavnike*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2018.

Zagreb. *Židovski vodič*. Zagreb: Židovska općina Zagreb, 2020.

„ZAVNOH“. U *Hrvatska enciklopedija* (online). Pristupljeno 25.03.2021.

Članci:

Banović, Snježana. „Žene koja je prva izgovorila Halo, halo, ovdje Radio Zagreb, taj se grad odriče sad već treći put“, *Ideje.hr*. Pristupljeno 24.03.2021. <http://ideje.hr/zene-koja-je-prva-izgovorila-halo-halo-ovdje-radio-zagreb-taj-se-grad-odrekao-sad-vec-treci-put/>

Jelić, Ivan. „Osnivanje AVNOJ-a. U povodu 30-godišnjice Prvoga zasjedanja AVNOJ-a“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 4, NO. 3., 1972.: 85-98. Pristupljeno 24.03.2021. <https://hrcak.srce.hr/219214>

Jovanović, Nenad. „Anđelka Martić: Zagreb je bio izvan sebe od sreće zbog ulaska partizana“, *Novosti*. Pristupljeno 24.03.2021. <https://www.portalnovosti.com/andjelka-martic-zagreb-je-bio-izvan-sebe-od-srece-zbog-ulaska-partizana>

Knežević, Snješka. „Zagrebačka sinagoga“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, No.23., 1999.

Kisić-Kolanović, Nada. „Funkcija narodne vlasti u NOB-u Hrvatske 1941. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 13, No. 3, 1981.: 65-83. Pristupljeno 24.03.2021. <https://hrcak.srce.hr/214983>

Kujundžić, Jana. „Diana Budisavljević – junakinja Drugog svjetskog rata“, *Voxfeminae.hr*. Pristupljeno 24.03.2021. <https://voxfeminae.net/strasnezene/diana-budisavljevic-junakinja-drugog-svjetskog-rata/>

Malbaša, Ana. Tajne tunela Grič: Od skloništa i susreta Pavlića i Tita '44 do današnjeg prostora za muzej i šetnicu, *Nacional.hr*. Pristupljeno 24.03.2021. <https://www.nacional.hr/tajne-tunela-gric-od-sklonista-i-susreta-pavelica-i-tita-44-do-danasnjeg-prostora-za-muzej-i-setnicu/>

Mataušić, Nataša. „O spomen-parku Dotrščina“, *dotrščina.hr*. Pristupljeno 24.03.2021. <http://www.dotrscina.hr/>

„Osnovan koncentracijski logor za žene i djecu Loborgrad“, *Antifašistički vjesnik.org*. Pristupljeno 24.03.2021. <http://www.antifasisticki-vjesnik.org/hr/kalendar/10/6/251/>

Penić, Saša. Masovna grobnica u Zagrebu: Kod Učiteljskog fakulteta pronađeni i ekshumirani posmrtni ostatci najmanje 25 osoba, *jutarnji.hr*, Pristupljeno 24.03.2021. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/masovna-grobnica-u-zagrebu-kod-uciteljskog-fakulteta-pronadeni-i-ekshumirani-posmrtni-ostaci-najmanje-25-osoba-7678071>

Šimpraga, Saša. „Najveći zločin u povijesti Zagreba“, *dotrščina.hr*. Pristupljeno 24.03.2021. <http://www.dotrscina.hr/>

Narodni heroji Ivan Mečar – Dugi i Stjepan Bubanić – Električka, *maz.hr*. Pristupljeno 24.03.2021. <http://www.maz.hr/2015/03/18/narodni-heroji-ivan-mecar-dugi-i-stjepan-bubanic-elektrika/>

Intervjui iz Osobnih sjećanja (<http://www.osobnasjecanja.hr/>):

Akerman, Eva <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/eva-akerman/>, pristupljeno 24.03.2021.

Bobinac, Vladimir <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/vladimir-bobinac/>, pristupljeno 24.03.2021.

Kanić Detelić, Slavica <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/slavica-kanic-detelic/>, pristupljeno 24.03.2021.

Knežević, Brigita <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/brigita-knezevic/>, pristupljeno 24.03.2021.

Komar, Slavko <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/slavko-komar/>, pristupljeno 24.03.2021.

Maričić, Siniša <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/sinisa-maricic/>, pristupljeno 24.03.2021.

Milo, Zeev <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/zeev-milo/>, pristupljeno 24.03.2021.

Vajnberger, Dragica <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/dragica-vajnberger/>, pristupljeno 24.03.2021.

Winter, Vera <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/vera-winter/>, pristupljeno 24.03.2021.

Web stranice:

Javna ustanova Spomen područje Jasenovac <http://www.jusp-jasenovac.hr/>, pristupljeno 24.03.2021.

Javna ustanova Muzej II. zasjednaja AVNOJ-a, Jajce, Bosna i Hercegovina: <https://www.muzejavnoj.ba/virtuelna-tura/sala/hrvatska-1>, pristupljeno 24.03.2021.

Kartografija otpora <http://www.kartografija-otpora.org/>, pristupljeno 24.03.2021.

Documenta je osnovana 2004. godine s ciljem poticanja procesa društvenog suočavanja s prošlošću te jačanja javnog dijaloga o traumatičnim povijesnim događajima koji su obilježili hrvatsko i europsko društvo u 20. stoljeću. Posebnu pažnju *Documenta* pritom posvećuje stradanju pojedinaca i društvenih skupina u ratovima te žrtvama ideološki motiviranog nasilja na prostoru Hrvatske i susjednih zemalja. U izgradnji demokratskog pluralizma i društva mira *Documenta* surađuje sa širokim krugom javnih institucija, organizacija civilnog društva i medija u Hrvatskoj i drugim zemljama. Aktivnosti *Documente* organizirane su u tri temeljna programa: (1) Istraživanje i dokumentiranje, (2) Javni dijalog i javne politike te (3) Unaprjeđenje sudskih standarda i praksi.

Tena Banjeglav diplomirala je povijest na Filozofskom fakultetu u Zagrebu te ima iskustvo rada u nastavi s djecom i mladima. U *Documenti* radi kao koordinatorica obrazovnih programa, surađujući s brojnim institucijama i organizacijama u području formalnog, ali i neformalnog obrazovanja. Usto, održava i brojne radionice, treninge, seminare, ljetne škole i druge aktivnosti za mlade. Kao rođena Zagrepčanka, iznimno je motivirana baviti se poviješću Zagreba te približiti tu prošlost novim generacijama.

Kristina Dilica diplomirala je kroatistiku i fonetiku na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Radi kao učiteljica hrvatskoga jezika u osnovnoj školi, a bavi se i humanitarnim radom. Doktorandica je poslijediplomskog studija "*Obrazovne znanosti i perspektive obrazovanja*" na Fakultetu za odgojne i obrazovne znanosti Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku. Suautorica je udžbenika hrvatskog jezika. Početkom 2020. je koristeći vlastite fotografije pripremila izložbu "*Holokaust – tragom sjećanja*" u suradnji s kustosicom Javne ustanove Spomen područje Jasenovac Martinom Barešić.

Alice Straniero diplomirala je međunarodne odnose "*Mirees: interdisciplinary researches and studies on Eastern Europe*" u Bologni. Radi u *Documenti* kao koordinatorica europskih projekata. Fokus njenog interesa je na temama kolektivnog pamćenja i kulture sjećanja, te na vezi između ovih tema i područja rada s mladima i neformalnog obrazovanja.